

No ४४७
1969/50

Received on 2

₹/30/-

शनिवार वाडा

लेखक

गणेश हरी खरे

क्यूरेटर : भा. इ. सं. मंडळ, पुणे.

मूल्य आठ आणे

अनुक्रमणिका

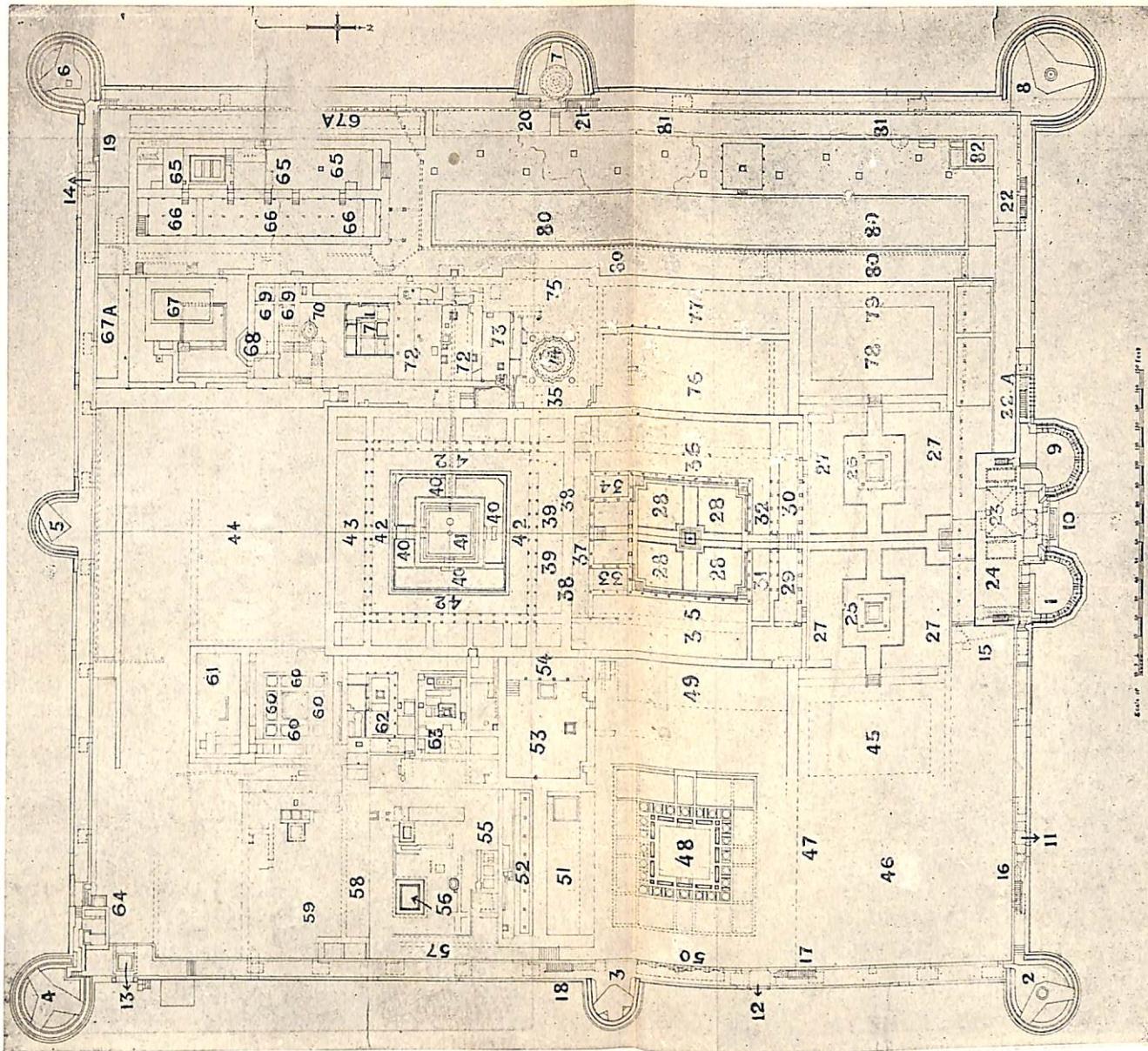
विषयः— १ प्रस्तावना—१; २ इतिहास—६; ३ अवशेष—वर्णन—१८;
४ शनिवार वाडा सनावली—३२; ५ संदर्भ ग्रंथ व त्यांचे संक्षेप—३८;
६ आराखड्यांतील अंकांचा खुलासा—३९;

चित्रे—१ शनिवार वाडा— अवशेषांचा आराखडा; २ शनिवार वाडा—
दिल्ली दरवाजा; ३ शनिवार वाडा—आंतील भाग; ४ शनिवार वाडा—
नगारखान्याची आंतील बाजू; ५ शनिवार वाडा—हजारी कारंजे; ६ शनि-
वार वाडा—चिमण वाग; ७ शनिवार वाडा—सफाईपूर्वीची दुरवस्था; ८
पहिले बाजीराव—शनिवार वाड्याचे संयोजक.

निवेदन

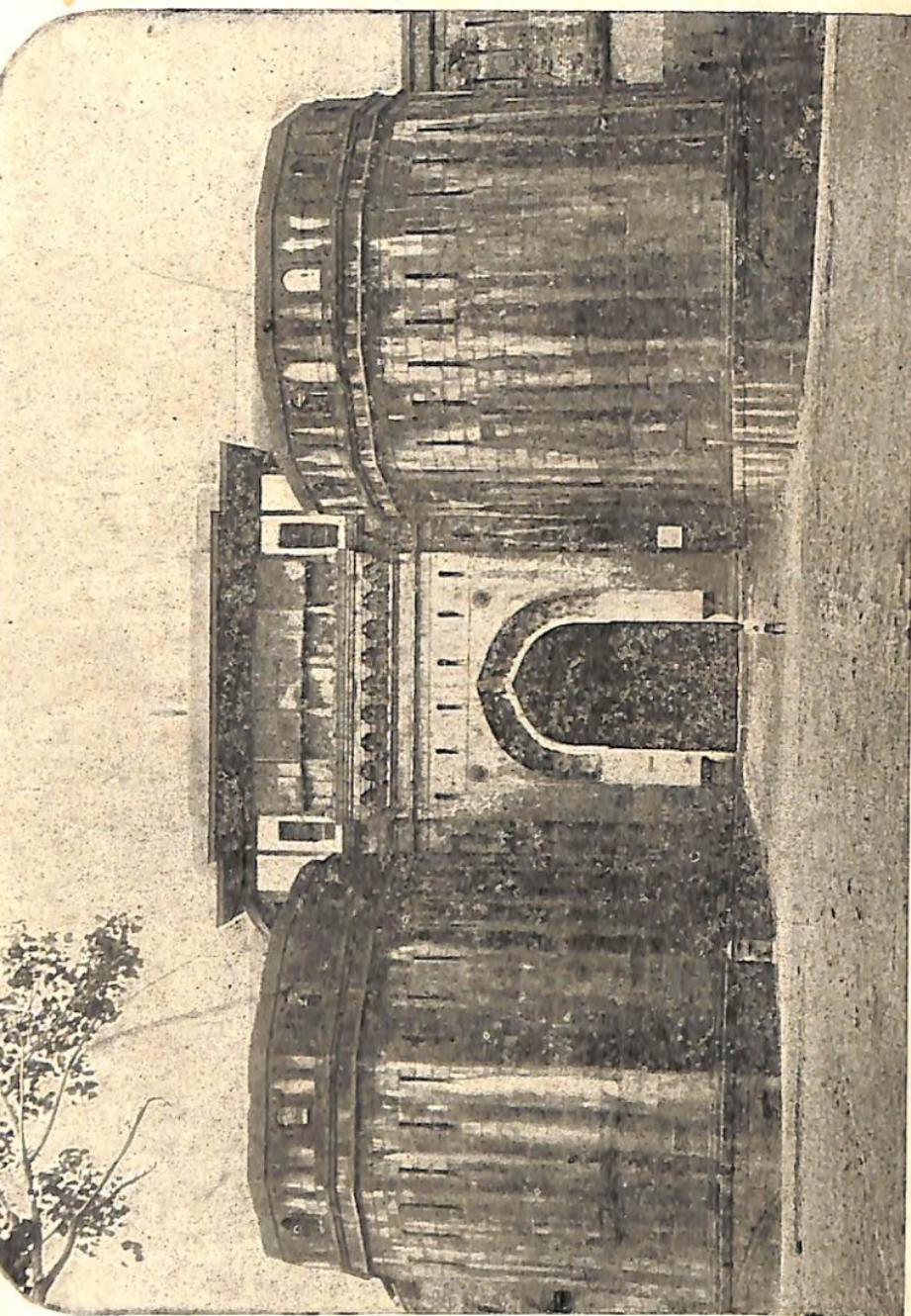
थोड्याशा पत्रव्यवहारानंतर इ. १९४२ च्या भृष्टेवरभृध्यें त्या वेळचे
हिंदुस्थानच्या पुराणवस्तुसंशाधनखात्याचे मुख्याधिकारी कौ. रा. व. दीक्षित,
यांनी शनिवार वाड्याच्या इंग्रजी—मराठी मार्गदर्शिका तयार करण्याचे काम
मजबवर सोपविले, तेव्हां त्यांनी अगदीं पहिली अट ही घातली कीं, या मार्ग—
दर्शिका साधार परतु छोट्या असल्या पाहिजेत. यांत मूळ साधने व त्यांवरील
सांगोपांग चर्चा देतों तर या पुस्तिका पुष्कळ मोठ्या झाल्या असत्या. पण
शनिवार वाडा पाहण्यास येणार सर्व सामान्य लोक मार्गदर्शिकेसाठीं किती
पैसे खर्च करतील याचा विचार केला तर त्या लहान असणेच योग्य असें
वाटते. म्हणून साधनांच्या चर्चेवर भर न देतां त्यांवरून निधणारीं निगमने
केवळ सूत्ररूपानें या मराठी मार्गदर्शिकेत संकलित करून मांडिलीं आहेत.
साधनविभाग व त्यांवरील चर्चा आर्थिक सवड होईल त्याप्रमाणे पुढेमागे
प्रकाशित करीन. इंग्रजी व मराठी मार्गदर्शिका पसंत पडल्यावर पुराणवस्तु—
संशोधन खात्यानें त्यांवदूल तीनशे रुपये मानद्रव्य मला दिले. पण अनेक
कारणांनी खात्याकडून त्या लवकर प्रकाशित होण्याची शक्यता दिसेना. म्हणून
मी त्या प्रकाशित करण्याच्या खटपटीस लागलो. पर्की मराठी आज प्रका-
शित होत आहे. इंग्रजी प्रसिद्ध करण्याच्या प्रयत्नांत आहे.

शनिवार वाड्याचा यापुढे कशा प्रकारे उपयोग करावा याचा विचार
करण्यासाठी मुंबई सरकारने एक समिति नेमली आहे. तिचा निर्णय काय
होणार असेल तो होवो. पण एक इतिहासाभ्यासी व समाजकल्याणेच्छू या
नात्यानें मला माझे भत येथे सांगणे आवश्यक आहे. शनिवार वाड्याचे आज

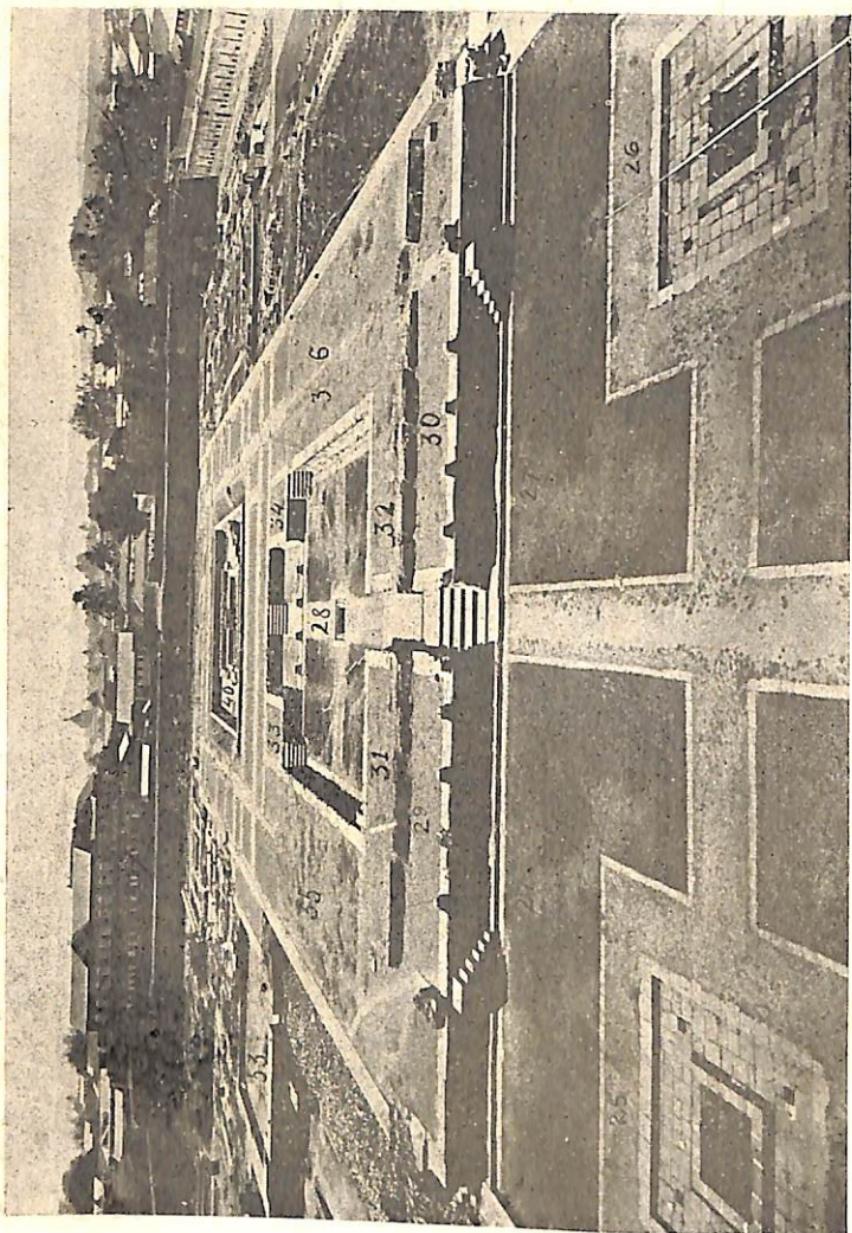
१ शनिवार वाडा—अवशेषाचा आराखडा

१८३४
२०५
३०६

१ शनिवार वाडा—दिल्ली दरवाजा

३ शीनिवार चाडा—आंतील भाग

शनिवार वाडा

प्रस्तावना

ज्या एका ऐतिहासिक घटनेविषयीं मराठ्यांना सतत सुस किंवा जागृत अभिमान वाटत असतो ती म्हणजे आम्ही आमचा मुळख मुसलमानी अमलाखालून सोडविला, येवढेच नव्हे तर सर्व हिन्दुस्थानभर आम्ही आमचें साम्राज्य स्थापण्याचा प्रयत्न करून त्या योगे मुमूर्षु हिन्दुधर्मास पुनरुज्जीवन प्राप्त करून दिले. या घटनेचे दोन भाग पडतात. एक मुसलमानी अमल झुगाऱून देऊन स्वतंत्र होणे व दुसरा साम्राज्यस्थापनेचा प्रयत्न करणे. पहिल्या भागाचें श्रेय सूत्रधार शिवाजी महाराज व त्यांचे सहकारी यांना द्यावें लागतें, तर दुसऱ्या भागाचें श्रेय पेशवे व त्यांचे सरदार यांजकडे जातें. पहिल्या भागांतील उलाढाली पुणे, रायगड व मुख्यतः रायगड येथून ज्ञाल्या, तर दुसऱ्या भागांतील उलाढालींचे उगमस्थान मुख्यतः पुणे होतें. रायगड काय किंवा पुणे काय दोन्ही ठिकाणी अनेकविध राजकीय, धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक, लष्करी च सांस्कृतिक हालचालींविषयीं मूलग्राही, प्रामाणिक, शास्त्रीय, अनुभविक अंशा चर्चा होऊन स्वाऱ्या, लढाया, तह, तंटेबखेडे, इत्यादिविषयीं धोरणे ठरत असल्यामुळे राज्यांतील किंवा समाजांतील लटवद्ये व मुत्सही, खासे व सरदार, कारभारी व दिवाण, शास्त्री व अनुभवी, व्यापारी व सौदागर, वकील व प्रतिनिधि असे अनेक प्रकारचे लोक कमी अधिक दिवस येऊन रहात असले पाहिजेत. यासाठी दोन्ही ठिकाणी पुष्कळ इमारती बांधल्या गेल्या असतील हें उघड आहे. तरीही राज्याचा मुख्य कारभार, शिवाजी महाराजांचा रायगडावरील वाडा किंवा पुढे पुण्यांतील पेशव्यांचा शनिवारवाडा येथून चालत असल्यामुळे खासे, त्यांचे अगदीं जवळचे नातलग, त्यांचे कारभारी व कारकून, अंगरक्षक व पहारेकरी, इत्यादिकांना राहण्यासाठीं व काम करण्याकरितां दोन्ही ठिकाणी अनेक इमारती बांधल्या गेल्या असतील हें उघड आहे. पण दुःखाची

गोष्ट अशी कीं, दोन्ही ठिकार्णी बहुतेक इमारती पार नष्ट होऊन गेल्या आहेत. पेशवाई व शिवशाही यांपूर्वी होऊन गेलेल्या आदिलशाही, कुत्खशाही, मोगलाई व वहमनी इत्यादि रियासतींतील इमारतींचे अवशेष कमी अधिक चांगल्या स्थिरींत आज आहेत. पण वरील दोन्ही ठिकाणचे अवशेष खरोखरच नामशेष झाले आहेत. त्यांतूनही पेशवाईंतील सरदार व कारभारी, होठकर व गायकवाड, मेहेंदले व विचूरकर, चंद्रचूड व पुरंदरे, इत्यादींचे येवढेंच नव्हे तर पटवर्धनादि सावकारांचेही वाडे येथें कमी अधिक मूळ स्वरूपांत पहावयास मिळतात. पण पेशव्यांच्या खास शनिवार वाड्याचा मात्र इतका विधवंस झाला आहे कीं, तेथील इमारतींची निश्चित कल्पनाही मनश्चक्रंपुढे आणणे कठीण झाले आहे. मग चर्मचक्रंचूचा उपयोग केव्हां व कसा होणार? तरीही आज त्या वाड्याचे अवशेष वर्णन करून आणि त्याच बरोबर ग्रंथांतरीं आलेल्या उलेखांवरून तेथें कशा प्रकारच्या इमारती होत्या याची कांहीशी कल्पना आणून देतां आली तरी पुष्कळच काम होईल या भावनेने भूतपूर्व पुराणवस्तुसंशोधन खात्याचे डायरेक्टर जनरल कै. राव बहादुर काशीनाथ नारायण दीक्षित यांनी हें काम करण्याबदल मला सुचविले व त्याच भावनेने मी हें काम अंगावर घेण्याचें कवूळ केले. त्यांनी वारंवार दिलेल्या प्रोत्साहनानें हें काम पुरें होऊन आज तें आनंदानें वाचकांचे हातीं देत आहे.

वरवर पहाणारास अशा त-हेचें वर्णन लिहिणे फारसे अवघड नाही असें वाटेल. कारण एक तर पेशवाई सुरु होऊन अजून अडीचशें वर्षेंही झाली नाहीत व वाडा बांधावयास आरंभ करून खावादोनशें वर्षेंही लोटलीं नाहीत. पेशवाई काठांतील कोट्यवधि कागद सध्या उपलब्ध आहेत. मराठी इतिहासाच्या संशोधनाचें कामही आज सुमारे पाऊणशें वर्षे चालू आहे. अशा परिस्थिरींत वाड्याची माहिती जमविणें वरेच सुलभ असावयास हरकत नाही अशी त्यांची कल्पना असेल. पण वस्तुस्थिती तशी नाही. वर दिलेलीं विधानें खरीं असलीं तरी त्यांवरून निघणारे अनुमान खरे नाही. बहिरुख दृष्टीचा अभाव आणि व्यवहाराविषयीं अनास्था हे जे आमच्यांतील मोठे दोष त्यांनी येथेही मोठे नुकसान केले आहे.

वाड्यासंवंधीं माहिती जमविण्यासाठीं मी प्रकाशित सर्व मराठी वाढ्य तर झुंडाळलेंच; पण पेशवे दसरांत ज्या रुमालांमध्ये वाड्याविषयीं माहिती मिळ-

ण्याचा संभव ते सर्व रुमालही मीं बारकाईनें तपासून पाहिले. दुःखाची गोष्ट अशी कीं, मला पेशवे दत्तराच्या मार्गदर्शिकेत (पृ. २५) नमूद केलेलाच अनुभव थोड्या फार फरकाने आला. पुण्याचाहेरील व पुण्यांतील किरकोळ देवस्थनेने, बागा, तळी, इत्यादींची या रुमालांत माहिती आहे. पण शनिवार वाड्यासंबंधीं त्रोटक कागदही नाहीत. तसें म्हटले तर पेशवे रोजनिशीत एक तिरुका भोजनदक्षिणा ठेविली असल्यास तिची किंवा खाशांच्या स्थियांस नक्त टाक शुभ्र माती दिली असेल तर तिचीहि नोंद जर केली आहे तर शनिवार वाड्यासंबंधीं झालेल्या लहान मोठ्या खर्चांच्या नोंदीही सांपडावयास पाहिजेत असा तर्क होतो. तशा हजारों नोंदी आहेतही. पण एक तर त्या नोंदीमध्ये कामाचा तपशील नाही व शिवाय त्या नोंदी एकत्र करणे अतिशय कालावधीचे काम आहे. पेशव्यांच्या रोजनिशांचे एकंदर रुमाल सुमारे ७८० आहेत. वाड्याचे बांधकाम जवळ जवळ सर्व पेशवाईभर चालू असल्यानें वाड्यासंबंधीं नोंदी मिळविण्यासाठीं हीं सर्व दसरे कसोशीने तपासणे आवश्यक आहे.

रोजनिशीतील कोणताही दिवस घेतला तरी त्या दिवसाचा व्यवहार सामान्यतः जमा, खर्च, खासूदगी, दफाते पत्रे, परभारे खर्च, इत्यादि सदरांखालीं लिहिलेला आढळतो. या शिवाय जमा व खर्च—जामदारखाना, सिलेखाना इत्यादि सदरेही आहेत. यांपैकीं कोणत्याही सदरांत व त्यांच्या पोट-सदरांत शनिवार वाड्यासंबंधीं नोंदी आढळल्या आहेत. आतां रोजनिशीतील एक दिवसांच्या नोंदीसाठीं एक पासून शंभरपर्यंत बंद लागलेले दिसतात. इतके बंद तपासून त्यांतील माहिती काढणे हें कर्मांत कमी पांच वर्षांचे काम आहे. याशिवाय जावसाली, चिटणीसी, परत करावयाचे, असे सुमारे ३००, ३५० रुमाल तपासणे हें आणखी अंदाजीं दोन वर्षांचे काम आहे. इतके काम केल्यावर मग कदाचित् शनिवार वाड्यासंबंधीं इत्थंभूत माहिती देणारा ग्रंथ होऊं शकेल.

येवढें काम केव्हां होईल तें होवो. आज इतके काम करण्यास व्यक्ति, संस्था किंवा पुराणवस्तुसंशोधन खातें या कोणासही सवड नाहीं; मेहेनताना देऊन काम करून घेण्याइतका पैसाही कोणापाशीं नाहीं; आणि मला तर नाहींच, पण इतर कोणासही मोफत काम करण्यास इतकी सवड असेल असें वाटत नाहीं. अशा रिथर्तीत त्यांतल्या त्यांत जे होणे शक्य तें येथें केले आहे.

सामान्यतः युरोपीय लोक आमच्यापेक्षां चौकस अधिक. इंगिलिशांचा व शेवटच्या दोन पेशव्यांचा तर संवंध फार घनिष्ठ. तेव्हां त्यांच्यापैकीं एखाच्यानें शनिवार वाड्याचें शब्दचित्र किंवा रंगचित्र काढले असण्याचा संभव. या दृष्टीनेही मी प्रयत्न करून पाहिला. त्यासाठीं बहुतेक मुद्रित पुस्तके तपासून पाहिलीं. पण पारसनीसांनीं दिलेल्या माहितीच्या पलीकडे माझी मजल फारशी जाऊं शकली नाहीं. शिवाय युरोपीयांनीं दिलेली माहिती पुष्कळ वेळां परस्पर-विरोधी असते येवढेंच नव्हे तर कधीं कधीं ती चुकीचीही असते असें आठव्हून आले आहे. वरील विधानांचा अधिक खुलासा करतां येतो तो असा. पहिल्या बाजीरावापासून ते दुसऱ्या बाजीरावापर्यंत इंचबर्ड, स्पेन्सर, प्राइस, मॉर्टिन हे प्रासंगिक वकीली करण्यासाठीं पुण्यास पेशवे-दरवारीं आले होते. त्यांच्या व पेशव्यांच्या गाठीभेटी कोठे व केव्हां ज्ञाल्या हें त्यांनी आपल्या वृत्तांत नमूद करून ठेवले आहे. पण ज्यामुळे शनिवार वाड्याविषयीं कांहीं महत्वाची माहिती मिळेल अशीं विधानें त्यांत प्रायः नाहीत. सर चार्ल्स मॅलेट, उट्हॉफ, ले. क. पामर, सर वॅरी छ्लोज, एलिफन्टन हे तर पुण्यास रेसिडेंट या नात्याने रहातही होते. त्यांच्या पेशव्यांशीं शेकडों वेळां गांठीभेटी ज्ञाल्या होत्या. तसेच त्यांनी शनिवारवाड्यांतील भोजने, दरवार, उत्सव, समारंभ हेही अनेक वेळां अवलोकिले होते. यामुळे त्यांच्या वृत्तांतून शनिवार वाडा व त्यांतील इमारती यांविषयीं थोडीव्हूत माहिती आली आहे. पण तीही फारशी समाधानकारक नाही. नाहीं म्हणावयास कॅप्टन मूर, कलावंत मेवॉन, मेजर प्राइस, लॉर्ड वृहलेशिया, सर जेम्स मॅकिन्टॉश, लेफ्टनेंट कर्नल फिट्ज़्क्लेरन्स, मेरी ग्रॅहम, विशेष हिचर, रेनेल, इत्यादींनीं शनिवार वाड्याविषयीं कांहीं ना कांहीं माहिती दिली आहे. पण तीही त्रुटित व परस्परविरोधी आहे. उदाहरणार्थ मेरिया ग्रॅहॅमने तर वाड्याच्या तटास चार बुरुज व एक दरवाजा आहे अशी चुकीची माहिती दिली आहे^१ आणि हॅमिल्टननें तीच प्रमाण धरली आहे.^२

साधनांचा असा दुष्काळ असला तरी मी पुराव्याशिवाय कोणतीच विधाने केलेलीं नाहीत, हें आधारांच्या विपुलतेवरून दिसून येईल. वर्णनात्मक भागांत

१. जर्नल ऑफ रेसिडेंस इन इंडिया पृ. ७८. २. ईस्ट इंडिया गेझेटियर ऑफ हिंदुस्थान, प्रथमावृत्ति पृ. ६७७, द्वितीयावृत्ति पृ. ४११.

अनुमानाचा अंश असला तरी त्यासही प्रत्यक्ष निरीक्षण आणि डेक्न कॉलेजांतील पारसनीस म्यूझियमपैकी ४७ व्या रुमालांतील कागद हे आधार आहेतच. विशेषतः या रुमालांतील १६ व्या फाइलीमधले सहा कागद वरेच महत्वाचे आहेत. यांत इ. १७७९, इ. १७८१ जून ७, १५, २०, इ. १७८६ नोव्हेंबर १२ व इ. १७९३ एप्रिल ११ या वेळीं शनिवार वाढ्याच्या यांत व बाहेर निरनिराळ्या ठिकार्णी ठेवलेल्या पहाऱ्यांचे तपशीलवार वर्णन असून तें अतिशय उपयुक्त ठरले.

या वर्णनास आणखीही एक साधन उगयोगांत आणले आहे. तें म्हणजे पुणे येथील रहिवासी श्री. केशवराव नारायण मनोळीकर यांजकडील एक शनिवार वाढ्याचा नकाशा (प्लॅन). हा नेमका केव्हां काढला हें मला ठाऊक नाही. पण दुसरा बाजीराव पेशवे पदावर येऊन कांहीं वर्षे होईतों हा काढला नसावा. कदाचित् अववल इंग्रजी अमदार्नीतही तो काढला असणे शक्य आहे. यांत कित्येक ठिकार्णी चुका आहेत, तर कांहीं ठिकार्णी अनुलेख आहेत. यामुळे यावर पूर्ण विश्वास टाकतां येत नाही. कागदपत्रांतील उल्लेख आणि उत्कननानंतरचा ताजा आराखडा यांशी जेथें या नकाशाचा मेळ बसला तेथें मीं यांतील नामनिर्देश स्वीकारले आहेत. बाकीचे त्याज्य किंवा ग्राह्य टरविणे अधिक संशोधनावर अवलंबून आहे.

असो, तर सांगावयाचे तात्पर्य हें कीं, माझें हें वर्णन अपूर्ण आहे. या अपूर्णत्वाची जाणीव माझ्या इतकी दुसरी कोणासच येईलसें वाटत नाही. तरीही ही माहिती मी वाचकांस सादर करीत आहें. याचे कारण येवढेंच कीं, ऐतिहासिक संशोधनांतील कोणत्याही प्रश्नाला श्रम व काल यांची मर्यादा घातली पाहिजे. ती मर्यादा उल्टून गेली म्हणजे त्या प्रश्नासंबंधीचे फलित समाजापुढे ठेऊन इतरांनाही त्या प्रश्नाचा उलगडा होण्याचे बाबतीत हातभार लावण्यास सवड दिली पाहिजे. या दृष्टीनेच हें वर्णन मी प्रकाशित होऊ देत आहें. यानंतरही मी याविषयी अधिक माहिती कर्तव्य म्हणून जमविण्याचा प्रयत्न करीन. तरीही कोणा अधिक अनुकूल परिस्थितींतल्या उत्साही, मेहनती व प्रतिभावान् विद्वानानें पुढे येऊन हें काम पूर्णत्वास नेले तर मला त्यांत आनंदच होईल.

इतिहास

इ. स. १७०७ मध्ये औरंगजेब मरण पावल्यावर थोडेच दिवसांत मोगलांनी शाहूस सोङ्गन दिले व तो दक्षिणेत आला. आरंभीच त्यास मिळालेल्या लोकांत पुण्याचा सरसुमेदार बाळाजी विश्वनाथ हा प्रमुख होता. त्याने निश्चापूर्वक केलेल्या मदतीमुळे संतुष्ट होऊन शाहूने प्रथम त्यास सेनाकर्ते व पुढे इ. स. १७१३ च्या अखेर अखेर मुख्य प्रधान वनविले.^१ बाळाजी विश्वनाथ इ. स. १७२० मध्ये मेल्यावर पहिला बाजीराव मुख्य प्रधान झाला व प्रधानकीच्या सरंजामांत पुणे प्रांतही त्याजकडे आला.^२ बाळाजी विश्वनाथ पुण्याचा सरसुमेदार असतां तो बहुधा सिंहगडास व क्वचित् पुण्यास रहात असावा. पण शाहूस मिळाल्या पासून त्याच्या हयातीच्या अखेरपर्यंत त्याचीं राहण्याचीं ठिकाणे सुपैं व सासवड होतीं. बाजीरावानेही पहिली ५—६ वर्षे सुपैं व सासवड येथूनच कारभार चालविला. पण सुपैं उत्तरेस किंवा दक्षिणेस, विशेषतः सातान्यास जाण्याच्या दृष्टीने आडमार्गावर पडत असावें. जेजूरी व आळंदी येथें यात्रांचे निमित्ताने भरणारे बाजार आणि पुरंदर व सिंहगड या दुर्भेद्य आश्रयस्थानांचे सांनिध्य या मुळे सासवड व पुणे या दोन्ही ठिकाणांची उपयुक्तता सारखीच होती. येवढेच नव्हे तर सासवड थोडे अधिकच सरस होते. पण एक तर सासवडास पाण्याचें दुर्भिक्ष मोठे; त्या मानाने पुण्यास पाण्याची सुवर्त्ता. शिवाय दादाजी कोङ्डदेव, संभाजी, शिवाजी आणि मोगली सुमेदार शायिस्तेखान, जसवंतसिंघ व जयसिंघ यांच्या रहिवासामुळे पुण्यास अधिक महत्व आले होते. अर्थात् पुणे अधिक मोठे झाले होते. या मुळे सुपैं व सासवड हीं दोन्ही गांवे गैरसोईचीं वाढू लागून पुण्यांत राहण्याची पेशव्यास आवश्यकता भासू लागली. पण पुण्यास स्वतःचा वाडा नसल्याने तो कांही वर्षे घडफळ्यांच्या वाढ्यांत रहात असे^३ याच सुमारास शाहूने बाजीरावास पुणे हें गांव वंश-परंपरा इनाम दिल्याने त्याची तेथें राहण्याची इच्छा अधिकच वाढली.^४ आणि

१. शाहू रोजनिशी पृ. ४२. २. सदर पृ. ४६. ३. घडफळे यादी=भा. इ. सं. मंडळ इतिवृत्त श. १८१५ पृ. ३८२. येथे बाजीराव इ. १७२१, २२ मध्येच पुण्यास राढू लागला असे सांगितले आहे. ४. शाहू रोजनिशी पृ. ४७.

स्वतःचें घर बांधावें असें त्यानें ठरविले. म्हणून पुण्याचा त्या वेळचा अधिकारी बापूजी श्रीपत यास पत्र पाठवून त्यांत बाजीरावानें ‘पुणियात राहावे लागते या करिता राहते घर व सदर व सोपा व कारकुनास घर कोटात तयार करणे साहित्याविसी रा रामचंद्रपत व संभाजी जाधव व सिंहीगडकरास पत्रे पाठविली आहेत तुम्हीही त्यास पत्रे पाठवून साहित्ये आणऊन घरे लिहिलेप्रा तयार होत ते करणे राहते घर पासस्ट हात लंब पसतीस हात रुंद व सदरेच घर पनास हात लंब त्या माफीक राही व दोन सोपे पनास हात लंब त्यास येक येक वोसरी व याखेरीज कारकुनाची घरे याप्रा तयार करणे’ अशी आज्ञा केली. या आज्ञेच्या उत्तरांत बापूजी श्रीपतनें पावसाळा तर अगदीनजीक आला असून साहित्य तर मुळींच जमलेले नाही. तेव्हां आज्ञेप्रमाणे इमारती होतील की नाही या विषयी शंका प्रदर्शित केली असून उलट असें कळविले आहे कीं, या आज्ञेपूर्वीच चिमाजी आपाच्या आज्ञेप्रमाणे ‘पुणियांत राहावयास घर चालीस हात लंब व नव हात रुंद घर तयार करविले.’ बाजीरावाच्या आज्ञेप्रमाणे घर तयार झालेले असल्यास तें किंवा चिमाजीच्या आज्ञेप्रमाणे तयार झालेले घर हीं कोठें आहेत किंवा असावीं हें समजत नाहीं. पण शनिवार वाड्याहून तीं निराळीं असावीं असें वाटत नाहीं.^१

शनिवार वाडा बांधण्यासाठीं जी जागा पसंत केली तींत कांहीं वैशिष्ट्य होते असें दिसत नाहीं. मुठेच्या किनान्यावर मुसलमानी अमलांत बांधलेला कोट व त्याचे आंत गढी होती. त्या दोन्ही वास्तु इ. १७२८ च्या अखेरीस पाछ्यान झालेल्या खुल्या जागीं बाजीरावानें बाबूजी नाईक बारामतीकर, पुरंदरे, वगैरे नातेवाईक व नोकर यांस वाडे बांधण्यास सांगितलें^२. तिच्याही दक्षिणेस आणि शिवाजीच्या लाल महालाच्या पश्चिमेस असलेल्या साधारण मोकळ्या जागेत बाजीरावानें स्वतःचा वाडा बांधण्याचें ठरविले. हीपैकीं कांहीं जागा मूलतः वहीरजी झावडे (झांबरे ?) व वाकोजी झावडे यांची होती. पण ती पेशव्यांचे महाल करण्यासाठीं वेतल्यामुळे दोघांनाही दुसरीकडे मोकळ्या जागा

१. पेद खंड ३० ले. ६९. याची तारीख संपादकांनी इ. १७२९ मे १५ अशी ठरविली आहे. पण अनेक कारणांनी मला ती इ. १७२६ मे १९ असावी असें वाटतें. २. भा. इ. सं. मंडळ इतिवृत्त १८३५, पृ. ३८३.

नेमून दिली.^३ वाड्याचा पाया श. १६५१ माघ शुद्ध ३ (इ. स. १७३७ जानेवारी १०) च्या मुहूर्तावर घातला गेले^४ आणि श. १६५३ च्या रथसप्तमीस (इ. १७३२ जानेवारी २२) म्हणजे पाया खोदण्यास आरंभ केल्यापासून सुमारे दोन वर्षांनी वाड्याची वास्तुशांत झाली.^५ या वेळपर्यंत झालेल्या बांधकामास १६१२० रूपये खर्च आला असें पासनीस म्हणतात.^६ या दोन वर्षांत वाढा व त्या भोवतालचे कुसूं यांस लागणारे लाकूड, चुना, दगड, विटा, कारंजाच्या नळ्या वगैरे सामान आणि भाडे, मजुरी, इत्यादीवर, हजारों रूपये खर्ची पडले असले तरी वाड्याचे बांधकाम पूर्ण झाले होतें असें नाही. तें किती झाले होतें याची कल्पना इ. १७३२ डिसेंबर ३१ व इ. १७३३ रे फेब्रुवारी १५ या तारखांस शिवराम कृष्ण^७ याने लिहिलेल्या दोन पत्रांवरून येऊ शकते. त्यांवरून पेशव्यांच्या निजण्याच्या दोन खोल्या व त्या समोरील कारंजे, पुढचा दिवाणखाना, वाड्याचे दरवाजे व पुढल्या दरवाजावरील माडी,

१. पेशवे दसर, जमाव विभाग, बाजीराव बळाळाचे बापूजीपंतास पत्र (हा बापूजी श्रीपत चित्राव असावा). २. बाढाजी बाजीराव रोजनिशी, खंड २ रा, पृ. २०९. ३. सदर. ४. पूना इन बायगॉन डेज पृ. २. ५. हड्डीच्या सरदार खाजगीवाले घराण्याचे मूळ पुरुष शिवराम कृष्ण लिमये व त्यांचे बंशज जिवाजी गणेश, रघुनाथ शिवराम, इत्यादि पुरुष वाड्यांतील निरनिराळ्या इमारतींच्या बांधकामावर देखरेख ठेवीत असत. पैकीं शिवराम कृष्ण इचलकरंजीकर घोरपड्यांच्या पूर्वजांचे पदरीं होता. त्यांनी त्यास बाजीरावाचे दिमतीस दिले. बाजीरावानें त्यास प्रथम मैजे पाडळी संमत कोरेगांव येथील कमावीस व सातारा येथील वाड्याचे काम सांगितले. हीं दोन्ही कामें मनपसंत केल्यासुले बहुधा बाजीरावानें त्यास आपला खाजगी कारभारी केले (मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड १४, पृ. ५३). या नात्यानें तो व त्याचे मुलगे इमारत, कोठी वगैरे खात्यांची व्यवस्था पहात असत. वाड्यांतील अनेक इमारतींच्या आखणीमध्ये व बांधणीत यांचा फार मोठा वाटा होता असें दिसते. विशेषत: शिवराम कृष्ण निदान इ. स. १७३० ते १७५४ पर्यंत अधिकारावर असल्यानें वाड्यांतील महत्त्वाच्या बहुतेक इमारती याच्याच करवीं झाल्या होत्या असें म्हणण्यास हरकत नाही.

रहाटाचा हौद व त्यावरील बंगला, नदी जबळची भुडकी व तिचें पाणी वाड्यांत आणण्यासाठी पाट^१, वाड्याजबळची विहीर, वाड्याचें कुसूं, औखून दिलेले नवे घर, गांवकुसूं अशा इमारती वांधल्या जात होत्या.^२ वाड्यांतील निरनिराळ्या इमारती जसजशा तयार होऊ लागल्या तसतशी वाड्याभोवतीं कोट किंवा कुसूं घालण्याची आवश्यकता वाढू लागणार हें ठरलेलेच होतें. त्याचप्रमाणे खुद पेशवे पुण्यास राहू लागल्यामुळे पुण्याभोवतींही कोट असण्याची जरूरी भासूं लागली. यामुळे दोन्ही कामें वाड्याचे वांधकामान्या जबळ जबळ वरोवरच चालू झालीं होतीं.^३ कोटाच्या योगानें सुरक्षितता वाटत असल्यामुळे खाजगी-वाले, गोविंद हरी पटवर्धन, इत्यादि पदरच्या मंडळींनी आमचीं घरें कोटांतच समाविष्ट करावी; यामुळे कोटाचा विस्तार वाढला आणि त्या वाटाव्याचा पैका जाजती पडला तरी ज्यांचीं घरें ते देतील अशी विनंति केली. तसें न झाल्यास ‘याम्हास घर मोडावे लागेल’ असे त्रायाचे शब्दही लिहून पाहिले.^४ पण या विनंतीप्रमाणे कांहीं केले गेले असें वाटत नाही. कारण काय तर पुढे सुमारे ३० वर्षीनीं निजाम पुणे जाळण्यास आला असतां, अगोदरची खबरदारी

१. नदी जबळची भुडकी, तिचें पाणी वाड्यांत आणावयाचा पाट, रहाटाचा हौद, त्यावरील बंगला यांचा हेतू हा दिसतो कीं, कारंजांतून उडणारे पाणी आयत्या उच्चवट जागेवरून आणण्याची सोय नसल्यानें प्रथम भुडकीचें पाणी पाठानें नेऊन वाड्यांत एका हौदांत सोडावयाचें. नंतर तें रहाटगाड्याच्या साहानें उंच बंगल्यांत चटवावयाचें व तेथून कारंजाच्या नव्यांत येऊन उंच उडेल असें करावयाचें. वरील पत्रांवरून वाड्यांतील विहिरीस भरपूर पाणी लागण्याचा संभव नव्हता असें अनुमान निघतें. म्हणून अशी व्यवस्था करावी लागली होती. पुढे कात्रजचें पाणी आणल्यानंतर या व्यवस्थेची जरूरी राहिली नसावी.
२. पेद ३०।२८१ व ११४ हीं दोन्ही पत्रे मजकुराच्या दृष्टीने इतकीं सदृश आहेत कीं, पदिल्या पत्रानंतर थोडेच दिवकांनी दुसरे लिहिले असलें पाहिजे. मी यांच्या अंदाजी तारखा बदलून इ. १७३२ डिसेंबर ३१ व १७३३ फेब्रुवारी १५ अशा तारखा निश्चित केल्या आहेत.
३. पेशवे रोजकिर्द, रुमाल १३, सुहूर सन ११३२ रजब २२ ची नोंद.
४. पेद खंड ९, ले. ६२. या पत्राची निश्चित तारीख टरवितां आली नाही.

म्हणून, ज्या सूचना रघुनाथरावानें दिल्या, त्यांतील एक 'आसपास वाड्याच्या हवेल्या आहेत त्या मोडून टाकणे म्हणजे फडणीस उभयता, वासुदेव जोशी, जिवाजीपंत, आम्ही (गोविंद हरी), विसाजीपंत, पश्चिमेकडे शंकराजी केशव व ओंकार व गाडगीळ इतके वाडे मारून मोडून साफ करावे म्हणजे किला (वाडा) मोगलाबरोब्र जुझेल' अशी होती.^१ यावरून वाड्याच्या कोटांत स्वाशाख्येरीज इतर कोणाही मातवराची हवेली सामील केली नव्हती हें स्पष्ट होतें. यास फक्त एक अपवाद केलेला आढळतो. पेशव्यांचे अगदीं घरोव्यांचे व विश्वासू कारभारी महादजीपंत बाबा पुरंदरे यांचा दिवाणखाना मात्र वाड्यांत चांधला गेला.^२

कोट व गांवकुसूं या बाबतींत आणखी लक्षांत ठेवण्यासारखी एक गोष्ट आहे ती ही कीं, पेशव्यांनी वाड्याभोंवर्तीं कोट उभारावा किंवा पुण्याभोंवर्तीं गांवकुसूं घालावें ही गोष्ट शाहूस मुळींच पसंत नव्हती. त्याचें म्हणणें असें कीं, अशा प्रकारचा वाडा किंवा शहर सद्यःस्थिरींत मोगलांच्या ताब्यांत सहज जाणें शक्य आहे. आणि तसें झालें म्हणजे तें परत जिंकणे तर कठीण होईलच; पण शिवाय त्याच्या आसन्यानें आणखीही कठीण ठिकाणे मोगल जिंकू शकतील. या बाबतींत शाहूने पूर्वी दमाजी थोरातानें बाळाजी विश्वनाथास पकडलें तेव्हां, पिलाजी जाधवानें, मनाई केली असतांही बाडीस बांधलेला कोट थोरातास कसा उपयोगी पडला त्याचे उदाहरणी दिले. तेव्हां वाड्याभोंवर्तीं लटाईच्या वेळी उपयोगी पडणारा व म्हणून बुरुज वगैरे असणारा कोट न उभारातां केवळ साधें कुसूं घालावें असा बाजीरावास पिलाजी जाधवानें आग्रहाचा सळा दिला होता.^३ शाहूचा कोट न बांधण्याविषयींचा कटाक्ष लक्षांत घेऊन पुण्याच्या आणि बहुधा वाड्याच्या तटाचें काम शाहूच्या हयातीपर्यंत स्थगित झालें असावें. पुण्याच्या कोटाचें काम अजिबात थांवलें; पण वाड्याचा कोट शाहूनंतर पुणा करण्यांत आला. पूर्वयोजनेनुसूप वाड्यास लागणारी अंदाजी जागा आणि योजलेल्या, बांधकाम चालू असलेल्या व बांधलेल्या इमारती यांनी व्यापलेली

१. कै. वा. वा. खरे, ऐतिहासिक लेखसंग्रह खंड १, ले. २३२. २. पेद १८, ले. १८२. ३. घडफळे यादी पृ. ३८३; भारतवर्ष, पुस्तक २ रे, अंक ८, पृ. ३६, ऐतिहासिक चर्चा.

जागा यांमध्ये तफावत पडू लागली म्हणून अधिक जागा मिळविण्यासाठी जवळपासचे वाडे व घरे पेशव्यांना घ्याऱ्यां लागलीं, तेव्हां त्या ऐवजीं त्या त्या वास्तंच्या मालकांना नवीन जागा, मोबदला घरे आणि नुकसानीची भरपाई पेशव्यांनी दिली. तसेच अशा तन्हेने नवीन जागा घेऊन त्या वाढ्याच्या सीमेत सामील करण्याचे काम वरीचं वर्षे चालू होते असे दिसते. कारण या प्रकारचा पहिला उल्लेख रंगभट चित्रावांस दिलेल्या मोबदल्याचा, इ. स. १७३२ जुलै २३ चा असून^१ पुढला 'ठेकणे यांचा वाडा सरकारच्या थोरल्या वाढ्याचे उत्तरेच्या दरवाजापुढे होता ऐशियास सरकारच्या दरवाजापुढे यांच्या घरामुळे आडचण जाहाली याजकरिता याची जागा सरकारात घेऊन त्याचे मुवादला यास जागा दिली' हा उल्लेख इ. १७५४ नोव्हेंबर ७ चा आहे.^२ बाळाजी बाजीराव, भाऊसाहेब, रघुनाथराव, जनार्दनपत, विश्वासराव, थोरला माधवराव, नारायणराव, सवाई माधवराव यांचे जवळ जवळ सर्व आयुष्य याच वाढ्यांत गेल्यामुळे ते स्वतः व त्यांचीं बायकामुळे यांस उठण्याबसण्यासाठी स्नान व भोजन यांचीं गृहे, देवघरे, पुस्तकशाला व रत्नशाला, वस्त्रागार व शस्त्रागार, वस्तुभांडार व औषधीभांडार, गोखाना व अश्वशाला इत्यादींसाठी अनेक लहानमोळ्या इमारती बांधण्यांत आल्या. शिवाय मराठी साम्राज्याचा कारभार मुख्यतः येथून चालत असल्यामुळे हाताखालचे सरदार, परराष्ट्रांचे

१ पेशवे रोजकिर्द रु. १४ सु. ११३३ सफर ११ ची नोंद. २. बाळाजी बाजीराव पेशवे यांची रोजनिशी भाग २ पृ. २१६. येथील नुकसान भरपाई-विषयीं कायमच्या निकालाचा उल्लेख जरी वरील तारखेचा असला तरी त्यांची जागा इ. १७५१ मध्येच घेतल्यामुळे त्यांस नुकसान भरपाई इ. १७५१ पासून मिळू लागली होती असे दिसते. कारण पेशवे दृपर घडणी रुमाल नं. २६९ सु. ११३९ (?) सवाल २७ या तारखेखालीं आलेल्या नोंदीत नुकसान-भरपाई मिळू लागल्याची तारीख सु. ११५२ सवाल १० (इ. १७५१ ऑगस्ट २१) ही डिली आहे. अर्थात् आरंभीचा सु. ११३९ हा उल्लेख तुकीचा ठरतो. घडणीमध्ये मजकुराच्या प्रारंभी घातलेले सुहूर सनाचे आकडे अंदाजी व कोणी तरी मागाहून घातलेले असल्याने पुष्कळ ठिकाणी ते चुक्ले आहेत.

बकील, राजेमहाराजे, इत्यादींच्या गांठीभेटी, दरवार, गणेशोत्सव, दसरासमारंभ, पहारेकरी वगैरेसाठी आणखी कित्येक इमारती उभाराव्या लागल्या. या सर्व इमारती बांधीत असतां व बांधल्यानंतर वाढ्यांत राहणाऱ्यांच्या सोईसाठी पाण्याची अधिक चांगली व्यवस्था करणे आवश्यक होते. वाढ्यांतच विहीर खणून व त्यांच्या जोडीस नदीचे पाणी पाटाने आणवून पाण्याची चालचलाऊ व्यवस्था करण्यांत आल्याचे मागे येऊन गेलेंच आहे. पण वाढ्यांतील वस्ती वाढली आणि कामासाठी व शोभेसाठी कित्येक नवे हौद व कारंजीं तयार केली गेली. पूर्वीच्या व्यवस्थेने मिळणारे पाणी फारच अपुरे पळू लागले. म्हणून बाढाजी बाजीरावाने मोठा खर्च करून कात्रजहून मुद्दाम पाणी आणविले. तें प्रथम वाढ्याच्या तटाचे आग्नेय कोपन्यांत सांटवून नंतर तेथून सर्व वाढ्यांत खेळविले गेले. हे पाणी आणण्यासाठीं व वाढ्यांत खेळवितांना जागोजाग उच्छ्वास ठेवलेल्या दगडी किंवा तांब्याच्या नळांचा उपयोग केलेला दिसतो. उच्छ्वासांमुळे ताज्या पाण्याचे नळ स्वच्छ करण्याचीहि सोय झाली होती.

ताजे पाणी आणण्याची व्यवस्था केली तदृत् सांडपाणी बाहेर घाल-विष्ण्याचाही प्रवंध करणे जरूर होते. त्यासाठीं सांडपाण्याच्या मोन्या झांकून शेवटीं पश्चिमेकडील तटांतून बाहेर लगत वाहणाऱ्या ओढ्यांत सोडून देण्याची व्यवस्था केली होती. इमारतीच्या गच्छ्या व पाखीं यांवरील पावसाचे पाणी वाहून गटारांत जाण्यासाठीं पागोळ्यांस पन्हाळीं न बसवितां मिंतीच्या गर्भात भक्तम व जाड दगडी नळ वरपासून अगदीं पायापर्यंत घालून नंतर गटारांत आणून सोडलेले दिसतात. यामुळे मिंतीत पाणी मुरण्याची शक्यता नव्हती. पण मोकळ्या भागांत क्वचित् खापरी नव्हही आहेत. झांकलेलीं गटारें साफ करतां यावीं म्हणून त्यावरील फरशा मधून मधून काढतां येण्याचीही व्यवस्था केली होती.

हिंशेव केला तर इ. १७५८ मध्ये केवळ पेशवे घराण्यांतील वीस व्यक्तिं एका वेळीं वाढ्यांत रहात होत्या असें म्हणतां येते. त्यांसाठीं १० स्वतंत्र राहण्याच्या जागांची आवश्यकता होती. नातेवाईक व पाहुणे मिळून आणखी १० माणसें व ५ जागा घरू. मिळून जवळ जवळ एका दर्जाचीं ३० माणसें व त्यांसाठीं १५ स्वतंत्र जागा लागत असतील. या तीस माणसांचे सहकारी, सहाध्यायी, परिचारक, आन्त्रित वगैरे मिळून दोनशें माणसें सहज

होतील, शिवाय कचेन्या, खलब्रतखाने वगैरेत असणारे नोकरवर्ग व पहारे-करी इत्यादि मिळून कर्मीत कमी १००० लोक वाड्यांत नित्य येत जात असरील असा अदमास आहे. या वाड्यामध्ये सर्वांत अधिक इमारती बाळाजी बाजीरावाच्या कारकिर्दींत बांधल्या गेल्या याचें एक कारण हें असावे.

पानिपत प्रसंगामुळे केवळ इ. १७६१ मध्ये पेशवे घराण्यांतील चार कर्ते पुरुष नाहीसे झाले. पुढील तेरा वर्षांत पेशवे कुटुंबांतील थाणखी सात च्यक्तित मृत्युमुखी पडल्या किंवा दुसरीकडे राहावयास गेल्या. यामुळे वाड्यांत इ. १७६१ पासून पुढे सुमारे १५ वर्षे नवीन इमारती फारशा झाल्या नसाव्या. पेशव्यांच्या इ. १७७०-७१ सालच्या खाजगी खर्चाच्या अजमासांत ५००० रुपये इमारतीच्या किरकोळ डागडुजीसाठी आणि २००० रुपये कौले शाकारणीकरितां खर्च धरले आहेत. तर इ. १८२० सालच्या इंग्रजांच्या अजमासांत दोन्हीकरतां मिळून २००० रुपयांचा अंदाज केला आहे.^१ सवाई माधवराव पुरंदराहून शनिवार वाड्यांत राहावयास आत्यावर नाना फडणीसानें त्याचेसाठी मेघडवरी, अरसेमहाल इत्यादि कांहीं नवीन इमारती बांधल्या व सुमारे दोन वर्षे काम चालवून मधल्या चौकाची आमूलाग्र दुरुस्ती केली.^२ तसेच दुसऱ्या बाजीरावानें स्वतःकरितां अस्मानी महाल व अमृतराव इत्यार्दींसाठी थोड्या नवीन इमारती उठविल्या.^३ पण कोणत्याही कारणानें कां होईना, बाजीरावास शनिवार वाड्यांत राहाणे आवडेनासें होऊन त्याने बुधवार, शुक्रवार, विश्रामचाग, इत्यादि वाढे बांधिले व तो तेचे राहू लागला. यामुळे शनिवार वाड्याकडील लक्ष सहजच कमी झाले. आणि त्याच्या वैभवास उतरती कळा लागली. पण ब्रिटिश रेसिडेंट कर्नल पामर, सर बऱी क्लोज, मि. एलफिन्स्टन वगैरेच्या दरबारी गांठीमेई, उत्सवसमारंभ इत्यादि येथे होत असल्यानें अगदीं आवाळ झाली नाही येवढेच. तरीही मुख्यतः या दुलक्षाचा परिणाम म्हणून एकेक वास्तु अग्रीच्या भक्ष्यस्थानीं पडावयास लागली. उदाहरणार्थ इ. १८०८ मध्ये

१. पेशवे दसर, प्रांत अजमास, पुणे जिल्हा, रुमाल ४८३ पुणे; कमिशनर दसर टाईप केलेली फाइल नं. ९८, कागद नं. ६९२. २. भा. इ. सं. मंडळ इतिवृत्त, १८३५, पृ. ३९१. ३. सदर पृ. ३९२.

जवाहिरखान्यास आग लागली; पण ती लवकर उमगळ्यामुळे सेनांपति बापू गोखले वगैरेन्नी पाण्याचे वंब आणून ती ताबडतोव विक्षिविली. म्हणून कांही आरसे व तसवीरी यांचा नाश आणि कागदपत्रांचे रुमाल भिजणे या पलीकडे विशेष नुकसानी झाली नाही.^१ पण इ. १८१२ फेब्रुवारी २५ व २६ रोजीं लागलेल्या आगीमुळे दुसऱ्या बाजीरावानें बांधलेला नवा अस्मानी महाल जळून अतिशय नुकसान झाले आणि सातखणी इमारतीचे तिन्ही मजले व कोठी भस्मसात झाल्यानें त्यांत फार मोठी भर पडली.^२ इ. १८१३ मध्ये स्टॅटेवर १० रोजीं पुन्हा आग लागून नव्यानें बांधलेला दिवाणखाना जळून गेला.^३ इ. १८१७ नोव्हेंबर १७ या तारखेस हा वाडा इंग्रजांचे ताव्यांत आला तेव्हां पुण्याचा कलेक्टर रॉवर्टसन तेथे राहावयास गेला. तो सुमारे ३।४ वर्षे तेथे राहिल्यावर मग तेथे कैदी ठेवू लागले.^४ इ. १८२१ आगस्ट ११ ला कमिशनरच्या एका पत्रावरोवर पुण्यांतील पेशव्यांच्या वाड्याची व त्यांच्या किंमतीची एक यादी आली होती. तीत इतर वाड्यांचे मजले नमूद केले आहेत पण शनिवार वाड्याचे नाहीत. शनिवारवाड्यांत निरनिराळ्या मजल्यांच्या निरनिराळ्या इमारती असल्यानें तें ठीकच आहे. या यादीत शनिवार वाडा नव्यानें बांधला तेव्हां त्याची किंमत पंधरा लाख रुपये होती आणि सध्याची किंमत सहा लाख असें दाखविले आहे.^५ इ. स. १८२५ चे जूनच्या अखेरीस विशेष हिवर यानें वाडा पाहिला तेव्हां त्यांतील मुरुऱ्य इमारतीच्या तळमजल्याचा उपयोग स्थानिक व जिल्ह्यांतील कैदी ठेवण्यासाठीं करीत, दुसऱ्या मजल्यावरील

-
१. पेद खंड ३२, ले. २१४-२२३.
 २. जमाव दसर, रुमाल नं. १७०; भारतवर्ष-पंत प्रधान यांची दुसरी शकावली पृ. ८२; प्रो. पोतदार टिपण; भा. इ. सं. मं. पाक्षिक सभा ३।१।९३३;
 ३. घडफळे यादी पृ. ३९२.
 ४. जमाव दसर रु. १७० सुहूर सन १२१४ रमजान १४ या तारखेचा कागद.
 ५. भा. इ. सं. मंडळ इतिवृत्त १८३५ पृ. ३९३-९४; पेद खंड ४१ ले. १२९.

प्रशस्त दिवाणखान्याचें पंगुगृह बनविले होतें व तेथेंच एक दवाखानाही होता आणि तिसऱ्या मजल्यावर वेड्याचें इस्पितळ होतें.’

इ. १८२८ फेब्रुवारी २१ ला वाड्यास लागलेली आग फार भयंकर होती.^१ या आगीमुळे वाड्यांतील बहुतेक सर्व इमारती जळून खाक झाल्या. फक्त विभक्तपणामुळे नगरखाना व नानासाहेबाच्या आरसे महालाचा कांही भाग शिळ्क राहिला.^२ आरसे महाल हाही कालांतरानें नाहीसा होऊन सर्वत्र मोकळे आवार झाले. ही आग इंग्रजांच्या कारस्थानामुळेच लागली अशी अनेकांची समजूत असली तरी तीविषयी पुरावा मिळत नसऱ्यानें ती सध्या बाजारगप्पच समजली पाहिजे. तरीही शनिवार वाड्याच्याच काय पण इतर पेशवे वाड्यांच्याही विधंवंसास इंग्रज अंशतः जबाबदार आहेत हे पुरंदर्यांचा पुण्यांत राहणारा कारकून सखाराम सदाशिव यांनें पुरंदर्यांस ता. ४. ३। १८२६ रोजी धाडलेल्या पत्रावरून स्पष्ट होत आहे. तो लिहितो^३ ‘शुक्रवारचा वाढा पाढावयासी काम लाविले आहे व्यंकटेशाचा चक्रक दरोवस्त पाडिला पुढे सेज चालविले आहे शनवारचेही वाड्यांतील हजारी कारंज्याकडील व गैरे (इतर) इमारत पाढून लाकडे गारपिरावर नेत आहेत.’ हा उतारा अगदी निर्णयक नाही का ? पुणे गॅजेटियर प्रसिद्ध झाले तेव्हां म्हणजे इ. १८२५ मध्ये नगरखाना आणि वायव्य व ईशान्य कोपन्यांतील बुरुजावर उभारलेली छपरे यांचा उपयोग सरकारी दसरखान्यासाठी होत होता. तसेच तटाच्या आंतील भागांत खास शहरी पोलिसदलाची निवासस्थाने, कवायतीचे मैदान व बाग ही होतीं.^४ पुढे लौकरच निवासस्थाने इत्यादि हलविली गेलीं आणि तेथें सिविहल कोर्टीसाठी एकमजली व दुमजली इमारती होऊन कोटे भरू लागलीं. तटाच्या आंतील भागावर औद्योगिक म्यूझियम व एक मोठे सार्वजनिक उद्यान ही करावीं अशी सूचना मुंबई सरकारापुढे इ. १९१५ मध्ये

१. राइट रेवरंड रेजिनॉल्ड हिवर-ए नेरेटिव ऑफ ए जर्नी थ्रू दि अपर प्रॉविन्सेस ऑफ इंडिया, व्हा. २, पृ. २०८, लंडन १८२८. २. भा. इ. सं. मंडळ इतिवृत्त १८३५, पृ. ३९६; इतिवृत्त १८३४, भाग १-२, पृ. ८१. ३. पराग मासिक फेब्रुवारी १९४८ चा अंक पृ. २३४. ४. पुणे गॅजेटियर, भाग ३ पृ. ३४४.

जेली होती.^१ पण म्यूक्शियमची इमारत व बाग यांमुळे जुने सर्व अवशेष पूर्वीप्रमाणेच गाडले राहण्याचा संभव होता. म्हणून त्या वेळचे मुंबईचे गव्हर्नर सर जार्ज लॉईड यांनी वाड्यांत जुने अवशेष काय आहेत तें तरी एकदां उकरून पढावें असा हुक्रम सोडला. इ. १९१७ च्या ऑगस्टमध्यें या दृष्टीने प्रथम पाहणी झाली तेव्हां तेथें जुने अवशेष प्रायः कांहीच दिसत नव्हते. पुढे पुराणवस्तुसंरक्षणाच्या कायद्याखाली हिंदुस्थान सरकारने इ. १९१९ जून १७ रोजी काढलेल्या जी. ओ. जी. डी. ५०३७ च्या हुक्मानुसार हा वाडा संरक्षित स्मारक म्हणून जाहीर करण्यांत आले.^२ आणि जुलै इ. १९१९ मध्ये खोदकाम सुरु झाले. इ. १९१९-२० सालांत वाड्याचे पूर्वेकडील दक्षिणोत्तर पट्टीपैकीं मस्तानी किंवा अली-बहादुर दरवाजापासून ते चुनेगच्ची विहिरीपर्यंतचा बहुतेक भाग, पश्चिमेकडील दक्षिणोत्तर पट्टीतील हजारी कारंजापासून दक्षिणेचा बराचसा भाग आणि मधल्या पट्टीपैकीं दिल्ही-दरवाजापासून ते बाहेरच्या चौकाचे अखेरीपर्यंतचा भाग येवढा अंश उकरून स्वच्छ करण्यांत थाळा. बाकीच्या भागावर स्मॉलकॉर्ज कोर्टची मुख्य इमारत, तिच्याशीं संलग्न गौण इमारती व दिवाणी तुरुंग या वास्तु असल्यानें तेवढा अंश उकरावयाचा राहिला.^३ कोर्टच्या बन्याच गौण इमारती व दिवाणी तुरुंग काढून टाकल्यामुळे इ. १९२०-२१ सालीं बहुतेक सर्व मधला चौक व सर्वंध पश्चिम पट्टी उकरून स्वच्छ करण्यांत आली; पण कोर्टच्या इमारतींचे खालीं काय होते तें त्या इमारतींमुळे अजूनही सांगतां येण्यासारखे नव्हते.^४ इतक्यांत इ. १९२१ सालच्या नोव्हेंबरमध्यें प्रिन्स ऑफ वेल्स यांनी पुणे व शनिवार वाडा यांस भेट देण्याचे निश्चित ठरल्यामुळे जलदी करून कोर्टच्या इमारतींची आणखी कांही औट हौसेस काढून स्वच्छ केलेल्या भागावर गवत लावणी केली. याच वेळी नगारखान्यांतील लँड रेकार्ड ऑफिस हालविले गेले व त्या ऑफिसने पाडलेल्या कठब्यांच्या जागी कोन-

१. ए हिस्टॉरिकल नोट ऑन शनिवार वेल्स पृ. ३. २. शनिवारवाडा पृ. १. ३. आर्किओलॉजिकल सर्वें हॉफ इंडिया, वेस्टर्न सर्कल, अन्युअल रिपोर्ट १९१९-२०, पृ. ६६-६९. ४. सदर रिपोर्ट १९२०-२१ पृ. ६६-६९.

कर वाढ्यांतील कठडे बसवून डागडुजी केली. या शिवाय दिल्ही दरवाजाच्या आंतील मितींवर काढलेली शेषशायी, गणेश, ब्रह्मा, दशावतार, कृष्णलीला, इत्यादीचीं चित्रे त्यांवरील चुना धुवून काढतांच दृष्टेत्पत्तीस आलें.^१ दरम्यान कोर्टाच्या इमारती काढून टाकल्यामुळे इ. १९२३-२४ सालीं दक्षिण तट च चार पहारेकन्यांच्या खोल्या दुरुस्त करून शिवाय आंतील चौकाचें संपूर्ण उत्खनन करतां आलें.^२ इ. १९२४-२५ सालीं उत्तर व पश्चिम तटाच्या आंतील सुमारे पांचशे फूट दर्शनी बाजूची डागडुजी केली. तसेच याच बाजूच्या तटाचा माथाही दुरुस्त केला.^३ इ. १९२५-२६ सालीं कोर्टाच्या इमारतींचे भिंती वगेरे पडलेले अवशेष काळजीपूर्वक काढून टाकून आंतील चौकाचा चौथरा साफ करण्यांत आला.^४ इ. १९२६-२७ मध्यें याच चौकाचें जोतें व दक्षिण अंगचें पूर्व-पश्चिम गटार यांची दुरुस्ती झाली.^५ इ. १९२७-२८ सालांमध्यें तटाची दक्षिणेकडील संबंध भिंत आणि आग्नेय कोपन्याचा बुरूज यांची भक्त डागडुजी करण्यांत आली.^६ इ. १९२८-२९ मध्यें तटबंदीचा माथा व भिंती पक्क्या करण्याचें काम चालू ठेऊन^७ तें इ. १९२९-३० सालांत पूर्ण केले गेले.

इ. १९२० सालापासून प्रथेक सालीं उत्खनन, सफाई व डागडुजी हीं कामे होत आल्यानें या सालाच्या अखेरीस अवशेषांचें रक्षण होण्यासाठी किरकोळ दुरुस्ती खेरीज आणखी कांहीं करण्यासारखें राहिले नव्हतें. पण इ. १९३० व ३२ सालीं जोरदार पावसामुळे अनुकमें दक्षिण व उत्तर तटांचा कांहीं भाग पडला. यामुळे त्यांची डागडुजी करावी लागली.^८ इ. १९३५-३६ सालीं चिमणघागेचें आणखी उत्खनन केले गेलें^९ आणि तिच्या दुरुस्तीचें काम तर पलीकडल्या (१९४१-४२) सालापर्यंत चालू होतें.

१. आर्किओलॉजिकल सर्वें ऑफ इंडिया, अॅन्युअल रिपोर्ट, इ. १९२१-२२ पृ. १३-१४.
२. सदर इ. १९२३-२४ पृ. १९, ६१.
३. सदर इ. १९२४-२५ पृ. १८.
४. सदर इ. १९२५-२६ पृ. २२.
५. सदर इ. १९२६-२७ पृ. २४.
६. सदर इ. १९२७-२८ पृ. २२.
७. सदर इ. १९२८-२९ पृ. २८.
८. सदर इ. १९३०-३४ पृ. २१.
९. सदर इ. १९३५-३६ पृ. २०.

या वाढ्यांत सफाई, डागडुजी व जीणोद्धार करण्यास अजूनही पुष्कळ वाव आहे. हजारी कारंजाचा जीणोद्धार तर महत्वाचा आहे. पण आज काम झालें आहे त्यासच सुमारे सवा लक्ष रुपये खर्च झाले आहेत. प्रिन्स ऑफ वेस्सच्या मेटीचे निमित्ताने मुंबई सरकार कार्यप्रवण झाले आणि महाराष्ट्रांतील राजेरजवाड्यांनी हातभार लाविला. यामुळे झाले येवढें तरी काम झाले. केवळ पुराणवस्तुसंशोधन खात्याकडून येवढें काम होण्यास त्याच्या द्रव्यबळाचा विचार करितां दुप्पट तरी वर्षे लागली असती. सध्यां शनिवार वाढ्याच्या निगादास्तीसाठी एक संरक्षक व चार माळी असून वाडा वाटेल त्यास विनाशुल्क पाहतां येतो.

अवशेष-वर्णन

पुणे शहराच्या ईशान्य-नैऋत्य लांबीच्या साधारण मध्यभागीं व शनिवार पेठेंत हा वाडा आहे. लॉइड विजवरून दक्षिणेकडे जाऊ लागलो म्हणजे समोरच या वाढ्याचा उत्तरेकडील तट आपांस दिसतो. वाढ्याची तटासह दक्षिणोत्तर लांबी सुमारे १८४। यार्ड आणि पूर्वपश्चिम रुंदी अदमासे १६४। यार्ड असल्याने याचा आकार जवळ जवळ चौरस आहे असें म्हणण्यास इरकत नाही. याने सुमारे सवा सहा एकर जागा व्यापिली असून याच्या चारही बाजूने म्युनिसिपल रस्ते गेल्याने आणि विशेषतः उत्तरेच्या बाजूस सरळ जाणारा प्रशस्त रस्ता व भव्य पूल झाल्याने यास मोठा उठाव आला आहे. तटाचा खालचा सुमारे १०-१८ फूट भाग चिरेवंदी असून वरचे काम पक्क्या विटांचे केले आहे. तटाची उंची ३३ फूट आहे. तटाचा माथा ११ फूट रुंद असला तरी तट योडायोडा निमुळता होत गेल्याने त्याचा पाया माथ्यापेक्षां अधिक रुंद आहे. माथ्याच्या दर्शनी बाजूस बंदुका झाडण्यासाठी जंग्या (भोके) ठेवल्या असून मुख्यतः पश्चिमेच्या अंगास पावसाचें व सांडपाणी वाहून नेणाऱ्या मोळ्या मोळ्या सोडल्या आहेत. पूर्वेच्या बाजूस मोळ्या आहेत पण त्या लहान आहेत. तटास नऊ बुरुज असून (क्र. १-९) सर्वोवर तोक वसविण्याची सोय केली आहे. यांवर पूर्वी तोका असतीलही, पण उत्तर पेशवाईत फक्त वायव्य व पश्चिम बुरुजांस

अनुक्रमे तोफेचा (क्र. ८) व पागेचा (क्र. ७) बुरुज म्हटल्याचे आढळते. पागेचा बुरुज अंतून पोकळ असून त्याच्या पायथ्यार्थी मध्यभार्गी एक वायोदा वांधून काढलेला खड्डा आहे. त्यांत तोफांचे गोळे ठेवीत असें म्हणतात. इतर बुरुजांस विशिष्ट नांवें नाहीत. तटाप्रमाणेच यांचेही काम अंशतः चिरेवंदी आणि अंशतः पक्क्या विटांचे असून हे वर निसुळते होत गेले आहेत. फक्त दिल्ली दरवाजाच्या दोन्ही अंगचे बुरुज (क्र. १, ९) बहुकोनी, संपूर्ण चिरेवंदी व लंबरूप आहेत. तटास पांच दरवाजे असून त्यांस अनुक्रमे दिल्ली, अलीबहादुर, खिडकी, गणेश व नाटकशाळा (क्र. १०-१४) हीं नांवे आहेत. सर्व दरवाजे टोकदार कमानीमध्ये असून ते लोखंडी मोठमोठे अणकुचीदार खिळे व जाडजूड पट्ट्या ठोकून भक्कम केले आहेत. दक्षिणेत अनेक ठिकाणी उत्तरेच्या दरवाजास, दिल्ली महाराष्ट्राच्या उत्तरेस असल्याने, दिल्ली दरवाजा हे नांव देतात तसें येथेही केले अहे. याची रुंदी व उंची अनुक्रमे १४ व २१ फूट असून हाच सर्वांत मोठा आहे. पेशवाईमध्ये सर्वांत अधिक वावर याच दरवाजाने होत असे. मस्तानी, तिचा मुलगा समशेर बहादुर आणि नातु व सध्याच्या वांदा संस्थानचा मूळ पुरुष अली बहादुर यांस वाड्याच्या ईशान्य कोपन्यांत रहावयास जागा दिली होती. यामुळे ईशान्य बुरुजाजवळ पण उत्तराभिमुख असलेल्या दरवाज्यास अली बहादुर किंवा कवचित् मस्तानी दरवाजा म्हटल्याचे आढळते. हा दरवाजा सर्वांत लहान आहे. तटाच्या पूर्व बाजूतील पहिल्या दरवाज्याच्या जार्गी पूर्वी लहानसा दरवाजा असून त्यास खिडकी किंवा दिंडी म्हणत. पुढे नारायणराव पेशव्याचा वध होण्याच्या सुमारास जुनी खिडकी काढून तेथें नवीन सध्याचा दरवाजा घातला असला तरी त्यास पूर्वीचेच नांव चालू राहिले. फक्त अलीकडे कवठीचे झाडाच्या सांनिध्याने त्यास कधीं कधीं कवठी दरवाजा म्हणत. पूर्वेच्या बाजूचा दुसरा दरवाजा आग्नेय कोपन्याजवळ आहे. याचे बाहेरचे अंगास लगतचे गणपतीची छोटी देवठी असल्याने किंवा कसव्यांतील गणपति याच्या पूर्वेस जवळच असल्यामुळे यास गणेश दरवाजा म्हणतात. बळकर्टीत व भव्यपणांत हा दिल्ली दरवाज्याचे खालोखाल आहे. दक्षिणाभिमुख दरवाज्याने नाटकशाळा जात येत, याच्या जवळ जांभळीचे झाड होते आणि नारायण-

रावाच्या वधानंतर त्याचें शव या दरवाज्याने बाहेर नेले म्हणून यास दक्षिण, नाटकशाळ्यांचा, जांभळी अथवा नारायण दरवाजा असें म्हणत. तट पुष्कळ रुद असल्याने त्याच्या आंतल्या अंगाने जागोजाग पहारेकन्यांच्या खोल्या तर काढल्या आहेतच; पण तटावर चढण्यासाठीं त्यांतूनच नऊ जिने ठेविले आहेत (क्र. १५-२२ ए) आणि खिडकी दरवाज्याजवळच दक्षिण अंगास पांच ओवन्याही (क्र. ५०) काढल्या आहेत. शिवाय तटाच्या आंतील अंगच्या व्यासन्याने मुख्यतः दक्षिण व पश्चिम बाजूस, ज्या नोकरांनी रात्रंदिवस वाढ्यांत राहणे आवश्यकच होते त्यांजसाठीं आणि पागेसाठीं सोपे उभारले होते असें त्या अंगच्या भिंतींत असलेल्या खांत्र वगैरेच्या खुणांवरून स्पष्ट दिसते. तसेच तटाच्या आधाराने एक आठ खणी दुमजली सोपाही बांधला होता.

दिल्ली दरवाजांतून आंत शिरतांच आपण नगारखान्याच्या दुमजली इमारतींत (क्र. २४) येतो. हीच काय ती अग्निप्रकोपांतून वाचलेली आहे. पण या अवशेषावरूनही आंतील इमारती कशा प्रकारच्या असाव्या याची कल्पना करतां येते. याचा तळमजला चिरेबंदी व २७ फूट उंच असून चरचा मजला लाकडी आहे. तळमजल्यामध्ये दिल्ली दरवाजाच्या दुमजली देवऱ्या, पहारेकन्यांच्या कोठऱ्या आणि पूर्वेच्या अंगास वरच्या मजल्यावर जाण्याचा जिना आहे. दिल्ली दरवाजांतून आंत शिरतांच व देवऱ्याच्या चौकांत आल्यावर पाटणीकडे पाहिले तर ती साध्या लाकडाची, एकाच्या सर्वेसामान्य घरासच शोभणारी, मूळ इमारतीशीं कोणत्याही तऱ्हेने संबंध नसणारी अर्थात् तात्पुरती अशी आहे. हिचा हेतू काय असेल वरै ? असें म्हणतात कीं, शत्रू दरवाजांतून जबरदस्तीने आंत शिरलाच तर ही ताबडतोव पेटवून शत्रूवर पाडावयाची या हेतूने ती केली आहे. कांहीं असो इतर लाकूडकामाशीं हें लाकूडकाम अगदीं विसदृश आहे येवढे मात्र खास. देवऱ्यांच्या चौकोनांत उजव्या अंगास हळी शनिवार वाढ्याचे नकाशे व फोटो बसविलेले चक्र ठेविले आहे. ते पाहिले असतां प्रेक्षकास शनिवार वाढ्यांतील अवशेषांची साधारण कल्पना येते. देवऱ्यांच्या भिंतींवर शेषशायी, गणपति, इत्यादि हिंदू देवतांचीं रंगीत चित्रे काढलीं आहेत. पण तीं खराच शालीं असल्याने पेशवाईतील भित्तिचित्रांचा एक नमुना नाहीसा झाला

आहे. आंतील वाड्यांत काय चालले आहे हे बाहेरील माणसांना दिसू नये म्हणून दिल्ली दरवाजा, देवळ्या व आंतील चौक एका रेवेत न आणतां नागमोड केली आहे.

दिल्ली दरवाजाने आंत शिरून दुमजली, दुधई देवळ्या ओलांडल्या व डाव्या बाजूस वकून किंचित् चालून गेले म्हणजे उजवे अंगास सहा पायऱ्या लागतात. त्या चूऱ्यावर गेले असतां आपल्या डाव्या उजव्या अंगास दोन कारंजाचे हौद दिसतात (क्र. २५, २६). हे ज्या पूर्वपश्चिम मोळ्या चौकोनांत आहेत त्यास बाहेरचा चौक (क्र. २७) म्हणत. यामध्ये पूर्वांही एका सदरे शिवाय आणखी इमारत नव्हती. या चौकांतून दक्षिणेकडच्या सहा पायऱ्या चूऱ्यावर गेले म्हणजे मध्यला चौक (क्र. २८) लागतो. याचे फक्त उत्तरेकडील जोतेच काय तें पूर्ण उघडें आहे. वाड्यास लागलेल्या आगीमुळे या जोत्याच्या चिन्हांचे कळपे उडालेले स्पष्ट दिसतात. तसेंच चिरेबंदी बांधकाम ठळू नये म्हणून सर्वत्र अशा बांधकामांत भक्कम लोखंडी पकडा (clamps) बसविल्या होत्या होती या उघड्या भागावरून दिसून येते. याच्या मध्यभागी कारंजाचा लहानसा हौद असून भोवतालीं दुधई दुमजली किंवा तिमजली चौसोपी व तीवर गच्ची होती. उत्तरेच्या बाजूस बाहेरोल सोप्यांत दोनही अंगांस दोन देवळ्या (क्र. २९, ३०) व त्यांत जाण्यासाठी प्रत्येकी सहा पायऱ्या असून सोप्याच्या आंतल्या भागांत सरकारी किंवा खाजगी कामासाठी राजपुरुष व त्यांचे कारभारी यांस भेटावयास आलेल्या भल लोकांसाठी बसण्याच्या जागा होत्या (क्र. ३१, ३२). या जागांचे समोर असलेल्या चौकोनापैकी पश्चिमेकडील चौकोनी खोली-जिला चाफेखण म्हणत ती (क्र. ३४) मुख्य पेशव्याची कचेरीच्या वेळी बसण्याची जागा—सदर होती; तर पूर्वेच्या चाफेखणांत (क्र. ३३) दप्तराच्या मुख्याची सदर होती. येथे भाऊसाहेब, महादोबा पुरंदरे, सखारामबापू, स्वतः नाना फडणीस किंवा त्यांचे वडील असे कोणी तरी वसत. या चौकांतील पूर्वेचा दुधई सोपा (क्र. ३५) दप्तराने व्यापला असून पश्चिमेकडील सोप्यांत (क्र. ३६) जवाहिरखाना, शस्त्रागार, वस्त्रागार, औषधिभांडार इत्यादी खाती होतीं. या सर्व खात्यांचे काम येथेच व दुसऱ्या मजल्यावर बसून चाले. याच्या तिसऱ्या मजल्यावर गच्ची केली होती. या चौकांतील दक्षिणेच्या सहा

पायच्या चढून गेले म्हणजे प्रथम ओटी (क्र. ३७) व नंतर माजघर (क्र. ३९) लागे, माजघराच्या पलीकडे आंतला चौक आहे (क्र. ४०). हा अगदी आंत आहे व याच्या मध्यभागी मोठा हौद किंवा पुष्करणी आहे (क्र. ४१). यामुळे यास आंतला, हौदाचा किंवा पुष्करणीचा चौक म्हणत. कोर्टीची मुख्य इमारत याच चौकाच्या चबुतऱ्यावर उभारली होती. हा आकाशाने मधल्या चौका येवढाच असला तरी विशिष्ट रचनेमुळे अधिक रेखीव दिसतो. यालाही दुघई दुमजली चौसोपी होती. पैकी हौदानजीकच्या चौसोपीच्या भागास पंकतीचा चौक (क्र. ४२) आणि दक्षिणेकडील आंतल्या घईस गौरीचा महाल (क्र. ४३) अशी नांवें जुन्या नकाशांत दिली आहेत. याच्या तळ मजल्यांत थोरले देवघर, पोपटी खांबांची खोली, दादासाहेबांचे देवघर इत्यादि होतीं. वरच्या मजल्यावर स्वयंपाकाची कोठी, गंगाबाईचे देवघर, भाजीची खोली, पुस्तकशाला, इत्यादि होतीं. याशिवाय पेशव्यांच्या लिया व मुळे बहुधा याच चौकांत उठत बसत असतील. याच्या दक्षिणेस असलेल्या मोकळ्या जागी बगीचा असावा. (क्र. ४४).

या मुख्य तीन चौकांच्या डाव्या उजव्या किंवा पूर्वपश्चिम अंगांस किती तरी अवशेष सध्या दृष्टीस पडतात. यांपैकी प्रत्येक अवशेष कोणत्या इमारतीचा आहे हे निश्चयाने सांगणे प्राय: अशक्य असले तरी यांतील कांहीं अवशेषांची माहिती देतां येण्यासारखी आहे. तेव्हां प्रथम तिजकडे वळू. जुन्या नकाशांत बाहेरील चौकाचे लगतच पूर्वेस प्रथम खास बारदारांचा सोपा, पुढे मोकळी जागा व पुन्हा खास बारदारांचा सोपा (क्र. ४५) अशा इमारती दाखविल्या आहेत. हल्दी थोड्या उंचवटाचाखेरीज तेथें कांहीं दिसत नाहीं. याच्याही पूर्वेस अली बहादुराची जागा (क्र. ४६) दाखविली आहे. हा समशेर बहादुराचा मुलगा आणि बाजीराव—मस्तानीचा नातू होय. बाजीराव—मस्तानी संवंध सर्वपरिचित आहे. वाड्यांत मस्तानीसाठीं स्वतंत्र इमारत होती ती येथेच असें वाटतें. इमारत चौरस असून हिच्या चार कोण्यांस चार खोल्या आणि चार बाजूस चार प्रत्येकीं तीन खणी दालने होतीं व मध्ये उघडा चौक होता. दुसरा मजला पहिल्या मजल्याप्रमाणेच असून त्यावर गच्ची होती. उघड्या चौकाच्या खालीं उन्हाळ्यांत बसण्यासाठीं तळघर

केले होते व त्यांत हवा येण्यासाठी प्रत्येक दाळनास दोन दोन खिडक्या
 ठेविल्या होत्या. पुढे मध्यल्या चौकाची थोडी
 पाडापाडी करून त्याचे माजघर बनविले. पान-
 पतानंतर तळघराचा उपयोग जळाऊ लाकडे
 ठेवण्यासाठी होऊ लागला.^१ उत्तर तटाला लाग-
 लेली व नगारखान्याचे पूर्वेस एक दक्षिणोत्तर भिंत
 होती तिचा या हवेलीशीं संबंध असावा. मस्तानी

मस्तानी		
महाल		
आराखडा		

महालाच्या दक्षिणेस गोशाळा किंवा गोखाना (क्र. ४७) असून त्यांनुन
 बाहेरील चौकांत यावयाची वाट होती. गोशाळेच्या दक्षिणेस जाळी बस-
 विलेली विटांची पडदी असून पलीकडे चिमणबाग आहे (क्र. ४८). हिच्या
 मध्यभागीं कारंजाचा २६' × २६' चा हौद असून चारी बाजूस विविध
 आकाराचे पण रेखीव आणि वांधेसूद असे फुलझाडांच्या ताटब्यांचे वाफे
 आहेत. हिचा बाहेरचा विस्तार ५१^१/२ × ४५^१/२" आहे. हौदाच्या पूर्वपश्चिम
 भिंतीलगत पण मधोमध बसण्यासाठी उंच ओटे केले आहेत. सध्या हिचा
 अंशातः जीर्णोद्धार केला आहे. चिमणबाग व मधला चौक यांमधील, पण
 मध्यल्या चौकालगतच्या जागेत पहिल्या बाजीरावाचा दिवाणखाना
 (क्र. ४९) होता असें जुन्या नकाशांत दाखविले असून तें ठीक असावे.
 चिमणबागेच्या दक्षिणेस असलेल्या पायावर निदान दुमजली नाचाचा
 दिवाणखाना होता हैं निश्चित (क्र. ५१). हा कसा होता याविष्यांमुऱ,
 मेंब्रोन व प्राइस यांचे लेखन महत्वाचें आहे.^२ वास्तविक या तिघांचा पर-
 स्परांशीं व पेशावे दरबारच्या उपलब्ध चित्राशीं मेळ घालणे जरा कठीनच आहे.
 तरीही त्यांच्या वर्णनांच्या साह्यानें कल्पना येते ती अशी—याचा तळ मजला
 तळघरासारखा व मासुली होता. याच्या दुसऱ्या मजल्याचे पूर्वभागांत देवघर
 असून तींत गणेशमूर्ति होती. चित्रांत बाहेरही गणेशमूर्ति आहे. देवघर-
 शेजारींच आणखी एक खोली असून तिचा विचारविनिमय अथवा खलबर्ते

१. भा. इ. सं. मंडळ, त्रैमासिक वर्ष ६, पृ. १०६. २. पूना हन
 बायगॉन डेज, पृ. १, १३, १९.

यासाठीं उपयोग करीत. यापुढे कलमदानी दिवाणखाना होता. याच्या दक्षिणेकडील बाजूस लांब पण निशंद खिडक्या बसविलेली भिंत होती. चित्रांत मात्र खिडक्या दिसत नाहीत. उत्तरेची बाजू मोकळीच होती. हेतू हा की, चिमुणबागेचा देखावा मनसोक्त पहाण्यास मिळावा. प्रसंगानुसार ही उघडी बाजू तात्पुरती झाकतां यावी म्हणून मध्यल्या दालनाच्या उत्तरेकडील लगांस सहज सोडतां गुंडाळतां येण्यासारखे किमखापी पडदे लावून ठेविले होते. मूरनें यासच गणेश महाल म्हटले असून एका मराठी लेखांतही या अर्थाचें विधान आहे.^१ वेल्स, मेवान व डॅनियल यांनी तयार केलेले आणि इ. १७९० जून १ या दिवशी झालेल्या पुणे दरबाराचें चित्र नाचाच्या दिवाणखान्याचें असावें. नारायणराव पेशवा याच दिवाणखान्यांत झोपला असतां गार्दीचा दंगा सुरु होऊन शेवटी त्याचा खून झाला. सवाईं माधवरावाचा दुःखद अंत याच दिवाणखान्याच्या वरच्या मजल्यावरून उडी टाकून झाला. जुन्या नकाशांत यासच गणेश रंगमहाल नांव दिले आहे. पण पा. म्यू. कागदांत यावर सारे सहा पहारेकरी सांगितले असून दुसऱ्या एका दिवाणखान्यावर २८५ पहारेकरी दाखविले आहेत. तेव्हां तो याहून महत्त्वाचा असला पाहिजे. हा पूर्वपश्चिम आहे व तो दक्षिणोत्तर होता. नाचाच्या दिवाणखान्याचे दक्षिणेस व त्याशी विलकुल समांतर असा निशंद पण दिवाणखान्या इतकाच लांब आठ कारंजांचा हौद (क्र. ५२) आहे. तेव्हां दिवाणखाना निदान सातखणी-देवघराचा खण सोडल्यास-होता. यामुळे यासच कदाचित् सातखणी हें लौकिक नांव पडले असावें. मग त्यास निदान तीन तरी मजले होते. पण कदाचित् सातही असतील. हा दिवाणखाना व हीं कारंजीं यांचे पश्चिमेस असलेल्या चौरसाचे जोत्याच्या आंतील बाजूस वाटोळ्या कड्या आहेत. तेव्हां याचा आंतला भाग उघडाच असला पाहिजे. जुन्या नकाशांत यास बकुळीचा चौक (क्र. ५३) असें नांव दिले आहे. यामध्ये जाण्यायेण्यासाठी नैऋत्य कोपन्यांतून एक व उत्तरेच्या बाजूने एक अशा दोन वाटा आहेत. या चौकांत अनुक्रमे पश्चिम व उत्तर अंगांस एक मोठा व एक लहान असे

१. पुरंदरे दसर, भाग ३, ले. १४८.

दोन कारंजाचे हौद आहेत. चौकाच्या पश्चिमेस एक अरुंद पट्टी असून ती हा चौक आणि आंतला व मधला चौक यांस जोडली आहे. सध्या हिच्या पूर्वेच्या बाजूवर पांच तळखडे असून जुन्या नकाशांत येथे होमशाळा (क्र. ५४) दाखविली आहे. आठ कारंज्यांच्या हौदाचे दक्षिणेस, थोड्या अंतरावर मूत्रोत्सर्ग, स्नान, इत्यादीसाठीं खोल्या असून (क्र. ५५) त्यांपुढे एक छोटा बदामी हौद होता. पा. म्यू. कागदांत येथेच नारायणराव साहेबांचे देवघर व आरसे महाल उल्लेखिले असून जुन्या नकाशांत या ठिकाणी सोपा, गच्ची, जिना, मेघडंबरी, गच्ची अशा वास्तु दाखविल्या आहेत. बहुधा खालच्या मजल्यावर सोपा, जिना, देवघर, स्नानगृह इत्यादि असून वरच्या मजल्यावर आरसे महाल, गच्ची व मेघडंबरी या वास्तु होल्या. स्नानगृहाच्याही दक्षिणेस थोड्या अंतरावर एक चौकोनी, चुनेगच्ची खोल हौद असून (क्र. ५७) त्याच्या अंत चारी बाजूनी लंबचौकोनी कोनाडे आहेत. त्यांवरून कै. राखलदास बानर्जी यांनी अशी कल्पना केली की, यांतून दिवे ठेवावयाचे व त्यांजपुद्धन जलधारा सोड्हन रंगीत चादरीचा देखावा उत्पन्न करावयाचा. पण जलधारा सोडण्याची व्यवस्था नसल्यामुळे चादरीची कल्पना येथे बसू शकत नाही. हा हौद व ह्याच्या पश्चिमेस असलेला हौद यांच्या पूर्वेस व दक्षिणेस जुन्या नकाशांत अनुक्रमे दुमजली सोपा व सवाई माधवरावाचा जुना आरसे महाल या वास्तु दाखविल्या आहेत. बाळाजी बाजीरावाच्या वेळी एक आरसे महाल होता. पा. म्यू. कागदांत जुना आरसे महाल दुमजली होता असेही नमूद आहे. तेव्हां तो येथे असला पाहिजे. जुना आरसे महाल व सोपा आणि मेघडंबरी, स्नानगृह इत्यादि यांच्या पूर्वेस पूर्वेच्या तटाला लागून दुमजली सोपा होता असें जुन्या नकाशांत दाखविले आहे (क्र. ५६). आजही पूर्वेकडील तटाचे या ठिकाणच्या भागांत वरच्या बाजूस खांवांसाठीं नऊ खोलणी, चौकोनी लिंडक्या, वाटोळी भोके इत्यादी खुणा आहेत तेव्हां येथे दुमजली आठखणी सोपा होता याविषयीं शंका रहात नाही. जुन्या नकाशांत जुन्या आरसे महालाच्या (क्र. ५८) दक्षिणेस कुशाबो हैवतसिंगाची जागा (क्र. ५९) दाखविली आहे. बाळाजी बाजीरावास हैवतसिंग नांवाचा दासीपुत्र होता. त्याचा हा मुलगा. येथील व याच्याही दक्षिणेकडील भागामध्ये बरेच अवशेष कोर्टच्या

औट हैसेसमुळे किंवा अन्य कारणानें नाहींसे झाले आहेत ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. आगेय बुरुजालगत कात्रजहून आणलेले पाणी साठविष्णाचा खाजिना होता (क्र. ६४). कुशाचा हैबतसिंग जागेच्या वरोवर पश्चिमेस पण लागूनच एक दुघई चौसोपी होती. हिच्या मध्यभागी कारंजाचा हौद आणि भोवतीं फुलझाडांच्या ताटव्यांसाठीं वाफे आहेत. यांच्या भोवती सोपे होते. पायाच्या भक्तम बांधकामावरून असें वाटतें कीं येथे निदान दुमजली इमारत असावी (क्र. ६०). ही फार शोभिवंत असावी. एका उत्तम किंवा थोरल्या बंगल्याचे उल्लेख आहेत, तो येथे असल्यास न कळे. या चौसोपीच्या दक्षिणेस कांहीं अनोढखी अवशेष आहेत (क्र. ६१). जुन्या नकाशांत ही चौसोपी व वकुव्याचा चौक यांमध्ये २ च्या बाजीरावाचा भाऊ अमृतराव याचा दिवाणखाना आणि बाळाजी विश्वनाथाची थोरली भावजय गोदूबाई हिचा चौक व स्नानाची जागा या वास्तु दाखविल्या आहेत (क्र. ६३, ६२). आजही दिवाणखान्याच्या जागीं तीन अंगांनी निदान दुघई व दुमजली इमारत असल्याचे स्पष्ट दिसते. याच्या मध्यभागी हौद व स्नानसंध्येची जागा आणि भोवतालीं फुलझाडांचे वाफे व कारंजीं होतीं. गोदूबाईच्या चौकांत मध्यभागी ऊन पाणी करण्याचा हांडा ठेवण्याची, स्नानाची व धुण्याची अशा जागा असून यांच्या भोवती चौसोपी होती. या दोन्ही वास्तूना पश्चिमेकडून आंतल्या चौकाच्या जोत्याचा आघार घेतला होता.

वाडाच्या नैऋत्य कोपन्यांत दक्षिणोत्तर लंबीचा एक मोठा आयत (क्र. ६५, ६६) असून त्याच्या पश्चिम भागांत प्रथम चार पायखाने, नंतर तीन हौद, पुन्हा चार पायखाने आणि नंतर फरसबदीवर तुळशीवृदावन आहे. पूर्वेच्या भागांत थोड्या खालच्या पातळीत लंबच लंब दुघई १४ किंवा पंधरा खणी सोपा (क्र. ६६) असून त्यास सहा प्रवेशद्वारे आहेत. कल्पना अशी कीं, पेशव्यांच्या खाजगीकडील अत्यंत जरूरीच्या पण थोड्या कमी दर्जाच्या नोकरांसाठीं येथे निवासस्थाने असावी. या आयताच्या पूर्वेस एक मोठा हौद असून (क्र. ६७) त्याचा उपयोग मुख्यतः तटाच्या नैऋत्य भागांत राहणाऱ्या नोकरवर्गासाठीं होत असावा. या हौदाच्या उत्तरेस एक भली मोठी अष्टकोनी विहीर आहे (क्र. ६८); पण तिचा बहुतेक भाग विद्या व चुनेगच्ची बांधकामानें झाकला असून फक्त दक्षिणेच्या अंगास एक

पूर्वपश्चिम फट ठेविली आहे. अंतल्या चौकाच्या नैऋत्य कोपन्याजवळ हीमध्ये उत्तरण्याची वाट आहे. या विहिरींतून भुयाराच्या वाटेने लांबवर कोर्टे तरी जातां येते अशी समजूत होती. पण तसें काहीं नसल्याचे विहिरीचा पूर्ण उपसा केला असतां आढळून आले आहे. कल्पना अशी कीं, हिच्या माथ्यावर एक उंच हौद उभारून त्यांत रहाटगाडग्यांच्या साह्याने या विहिरींतील पाणी सांठवावयाचे आणि तेथून कारंजीं व हौद यांत पाणी खेळवावयाचे. ‘रहाटाचा बंगला’ या शब्दप्रयोगावरून असें वाटते कीं, या विहिरीच्या तोडावर प्रथम बंगला बांधून त्यावर हौद केला होता. वाईच्या मोती वागेत साधारण अशा तंडेची रचना सध्या आहे व ती येथील अनुकरण असले पाहिजे. येथेही प्रथम दुघई इमारत (क्र. ६९) व तिच्या उत्तरेस घोडशादली लंबवर्तुळी कारंजे (क्र. ७०) अर्यात हौद आहे. याच्याही उत्तरेस घोडश्या अंतरावर पाण्याचा हौद आणि भोवर्ती स्नानसंधेची बैठक व पुष्पलताभूमी आहेत (क्र. ७१). विहिरीपासून एथपर्यंत एकच वास्तु असून तेथें दादासाहेबाचा निवास असावा. याच्या उत्तरेस हजारी कारंजापर्यंत आणखी दोन तरी निवासस्थाने होतीं असें वाटते. (क्र. ७२, ७३). पैकीं हजारी कारंजाच्या नजीकचे निवासस्थान थोरल्या माधवरावाचे असें जुन्या नकाशांत दाखविले आहे (क्र. ७३). सदाशिवराव भाऊचे निवासस्थानही हजारी कारंजाजवळ होते असा उल्लेख आहे.^१ शनिवार वाड्यांत पूर्वी अत्यंत प्रेक्षणीय वास्तु कोणत्या असतील तें निश्चित समजण्यास मार्ग नाही. पण मुख्यतः हजारी कारंजे आजच्या प्रमाणे त्या वेळीही अत्यंत प्रेक्षणीय असले पाहिजे (क्र. ७४). हें कारंजे घोडशादली कमलाच्या आकाराचे असून त्याचा परीघ जवळजवळ ऐशी फूट आहे. याच्या मध्यभागीं एक, चार कोपन्यांस चार, प्रत्येक दलाच्या शिरेवर सहा सहा व टोकासमोर एक आणि दोन दलांच्या जोडावर प्रत्येकीं पांच पांच मिळून ($1 + 4 + 16 \times 6 + 16 + 16 \times 5$) एकंदर एकशे सत्याण्णव नळ्या या कारंजास असावयाच्या. पण येट नैऋत्य दलाच्या टोकासमोरील नळीचे जागीं पाणी जाण्याची पन्हाळी

१. मराठी दसर रुमाल २, पृ. १०१.

आल्यामुळे एकंदर नव्या १९६ च आहेत. या नव्या एक एक इंच व्यासाच्या असल्याने यांतून बाहेर उडणाऱ्या पाण्याचे उंच फवारे मिळणार नाहीत. त्यांसाठी प्रत्येक नळीवर लहान लहान छिंद्रे असलेले एक एक टोपण असावयास पाहिजे. तरच फवारे मिळतील आणि हजारी कारंजे हें नांव सार्थ होईल. कल्पनाच करावयाची तर प्रत्येक तोटीवर चार पाकळ्यांचे कमळ बसवून त्यास चार छिंद्रे ठेवली तर एकंदर फवारे ९६० होतील. पण चार पाकळ्यांचे कमळ चांगले दिसणार नाही व फवारेही मनाजोगे मिळणार नाहीत. अष्टदली व अष्टधारा कमळाने या सर्व अडचणी जातील. असो. अशा प्रकारचे कारंजे हिंदुस्थानांत तर नाहीच; पण जगांतही कवचित् च असेल असें म्हणतात. याच्या चारी कोपन्यांत चार वाटोळे खळगे असून त्यांत सुरुची झाडे लाविली असतील. अशा या कारंजांतून हजार, दोन हजार फवारे उडत असतांना किती अवर्णनीय शोभा दिसत असेल ? अशा या प्रेक्षणीय कारंजामुळे कोणत्या इमारतीस शोभा आणली असेल ? याच्या तीन बाजूस दिवाणखाने असावयास कांहीच हरकत नाही. फक्त पूर्वेस दिवाणखाना असण्याची शक्यता दिसत नाही. पण पा. म्यू. कागदांत पश्चिमेस व पूर्वेस दिवाणखाने (क्र. ७५) असल्याचे सांगून पूर्वेचा खाशाचा होता असें नमूद केले आहे. कारंजाचे थेट उत्तरेस पण लगतच एक लंबट चौक आहे (क्र. ७६). जुन्या नकाशांत यास घोडी फेरावयाची जागा असें नांव दिलें आहे. या चौकाचे पश्चिमेस एक मोठा दुमजली व अत्यंत महत्त्वाचा दिवाणखाना होता (क्र. ७७). याच्या तळमजल्यावर फक्त देवघर व दिवाणखाना असून दुसऱ्या मजल्यावर पोपटी खांवांचा बंगला, मुख्य दिवाणखाना, निजावयाची खोली, खाशाची खोली, पलंग व पोशाक यांची जागा इत्यादि भाग होते. हा दिवाणखाना व त्याच्या पूर्वेचा चौक यांच्या उत्तरेस मोकळ्या आयत आकाराच्या जागेत कवठीचे झाड व त्याच्या पश्चिमेस पांगेचा दिवाणखाना असावा. (क्र. ७८, ७९) दादासाहेबांच्या बंगल्यापासून ते कवठीच्या आयतापर्यंत असलेल्या वास्तूच्या पश्चिमेस तटापर्यंत हस्तिशाला व अश्वशाला असाव्या (क्र. ८०, ८१). कवठीच्या आयताच्या जोत्याचे पश्चिमेस पायाशीं असलेल्या दगडी मेखा, जुना नकाशा व पा. म्यू. कागद वरील अनुमानच सिद्ध

करीत आहेत. जुन्या नकाशांत वायव्य कोपन्यांत चंद्री मोजण्याची जागा दाखविली आहे (८२).

शनिवार वाढ्यांतील अवशेषांचे येथवर यथामति वर्णन केल्यानंतर आतां त्यांविषयीं कांही सामान्य माहिती सांगणे आवश्यक आहे. पेशव्यांचे घराण्यांतील सर्व पुरुष जसे एकदम झाले नाहीत किंवा एका वेळी हयात नव्हते तद्वत् शनिवार वाढ्यांतील सर्व इमारतीही एकदम बांधल्या गेल्या नाहीत. अथवा त्या सर्व एकाच वेळी अस्तित्वांतही नव्हत्या. गरजेप्रमाणे नवीन बांधल्या गेल्या, जुन्यांत दुरुस्त्या केल्या गेल्या आणि त्यांना जुर्नी नांवें बदलून नवीं नांवें देण्यांत आलीं. यामुळे एकाच इमारतीस दोन दोन तीन तीन नावे मिळालीं होतीं. कित्येकदां कांही लौकिक नांवेही प्रचारांत आलीं.

या इमारतीच्या आखणीमध्ये मुख्य वांटा शिवराम कृष्ण, जिवाजी गणेश, रघुनाथ शिवराम, गोविंद शिवराम इत्यादींचा असला तरी कुशल कारागिरांशिवाय नुसत्या आखण्या पार पडल्या नसत्या. या कारागिरांपैकी फक्त कांहीचींच नांवे उपलब्ध आहेत. पण त्यांनी कोणतीं विशिष्ट कामे केलीं तो तपशील मिळत नाही. देवजी व कोडाजी सुतार, मोराजी पाथरवट, मुकन, पितांवर, नानदास, भिकाजी व त्यांचे हाताखालीं अवडुल रहिमान, सोमनाजी पवार हे गवंडी, असे ते कारगीर होत. लहानमोळ्या बागा व पुष्पचाटिका वाढ्यांत जागेजाग असल्यामुळे त्यांच्या निगादास्तीसाठी माळी नेमणे आवश्यकच होते. रंग महालाकरितां सयाजी माळी नेमल्यांचे आढळते.

मुसलमानपूर्वकालीन राजवाडे कसे असतील तें नीट सांगतां येत नाही. पण दक्षिणेतील किंवा उत्तरेतील कोणत्याही मुसलमानी राजवर्दींतील राजवाडे पाहिले तर त्यांमध्ये चौक, हौद व त्यांत कारंजीं आणि बागा यांची रेलचेल असलेली दिसेल. ज्यांत पाणी मुचलक खेळविलेले नाही, उडत्या कारंजांचे नयनमनोहर देखावे नाहीत किंवा प्रशस्त चौक नाहीत असे राजवाडे प्रायः आढळणार नाहीत. पेशव्यांनी मुसलमानांपासून या कल्पना उचलल्या व आपल्या वाढ्यांत अमलांत आणण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे शनिवार वाढ्यांतही सर्वत्र चौक, हौद, कारंजी यांची विपुलता दिसून येते. जागेच्या कमतरतेमुळे बागा मात्र होऊ शकल्या नाहीत. चौकांतील जोत्यांच्या दर्शनी

भागांत मधून मधून कड्या लावून कार्यनिमित्तानें मंडप घालण्याची सोय मात्र सर्वत्र केलेली आढळते.

महाराष्ट्रामध्ये पेशवाईत व नंतरही शेकडों दिवाणखाने बांधले गेले. त्यांपैकी किंत्येक आज सुस्थिरीत आहेत. बहुतेकांत शनिवार वाढ्यांतील दिवाणखान्यांचे अनुकरण केले गेले असावें. त्यावरून असें दिसतें कीं, दिवाणखाना कोणत्याही मजल्यावर असला—बहुधा दुसऱ्या मजल्यावर असेतरी त्यास तीन दालने असावयाचीं. पैकीं मधले रुद व प्रशस्त आणि बाजूंचीं दोन्ही, मधल्याच्या सामान्यतः निमपट अर्थात् अरुंद ठेवावयाचीं. दिवाणखान्यास आधारभूत असे खांब मधल्या दालनाच्या दोन्ही अंगास असावयाचे. पाटणीस लागून दुपाखी कौलारू असेल तर मात्र बाजून्या दालनांचे पाटणीस टाळ चावयाचा. एरवी सर्व दिवाणखान्याची पाटणी एकाच पातळीत ठेवीत. पाटणीस कापडी छत लावण्याची योजना असल्यास ती साधीच करीत. नाहीं तर तखतपोशी करून तीवर वेलपत्ती काढीत व तीस रंगही देत. खांब साधे अथवा सुरुचे असत व दोन खांबांमध्ये मिहराबीही बसवीत. पडदे सोडून मधले दालन दोन्ही बाजूंनीं झांकण्याची व्यवस्था असे. बाजूंचीं दालने बहुधा दोन्ही बाजूंनीं भिंती उभारून बंद करीत. पण प्रत्येक खणास एक खिडकी ठेवून भरपूर उजेड व हवा येण्याची सोय करीत. भिंतीना चुन्याचा उत्तम गिलावा करून त्या तेल्यारंगानें रंगवीत आणि खांबर व लगीवरही पौराणिक व इतर चित्रे किंवा नकशी काढून शोभिवंत करीत. सामान्यतः सर्वच आणि विशेषतः जेथें दरबार, उत्सव, समारंभ, गांठीभेटी वगैरे होत अशा प्रत्येक दिवाणखान्यास बहुधा दोन प्रवेशद्वारे असत. पैकीं एक आम लोकांसाठीं असून दुसरे खासा मालक, त्याच्या कुटुंबांतील मंडळी व त्याचे नोकर यांसाठीं राखून ठेवण्याची पद्धत असे. या प्रवेशद्वारानें आंत शिरतांच दिवाणखान्याचा योडासा रुदीचा भाग वंदिस्त करून त्यांत १ ते ३ खोल्या काढीत. मधल्या खोलींत किंवा मध्य भागीं कुलदेवतेची प्रतिमा ठेवून बांगीचा भाग अथवा खोल्या विचार-विनिमय, समारंभसामुग्री ठेवणे, इत्यादि कामांसाठीं उपयोगांत आणीत. खाशांचीं निवासस्थानेही कमी अधिक प्रमाणांत दिवाणखान्याप्रमाणेच रंगवीत व वेलपत्ती वगैरेनीं सुशोभित करीत. या व इतर कामासाठीं पेशव्यानीं

कित्येक महाराष्ट्रीय व परप्रांतीय कारागीर कायमचे पदरी ठेविले होते. पैकी भोजराज मीनेगरीत प्रवीण होता^१ तर माणकू भितीवरील चिंत्रे काढण्यांत तरवेज असे^२. राघो, तान्हाजी आणि अनूपराव तर सर्व प्रकारच्या चित्रकलेत निष्णात होते^३. अशाच कोणी चित्रकारांनी वाड्यांतील चिंत्रे व रंग यांची कामे केलीं असलीं पाहिजेत. परराज्यांतील वकील कामगिरीहून आलेले स्वराज्यांतील सरदार यांच्या भेटी व गणपति व इतर देवता यांचे उत्सव, दसऱ्यासारखे समारंभ वर वर्णिल्याप्रमाणे बांधलेल्या दिवाणखान्यांत होत. उ. गणपतीचा उत्सव गणेश रंगमहालांत होई. पहिला त्रिटिश रेसिडेंट सर चार्ल्स मॅलेट व सवाई माधवराव यांची पहिली भेट तिरंदाजीच्या दिवाणखान्यांत झाली^४. डॅनियल, वेल्स व रॉबर्ट मेंट्रॉन यांनी तयार केलेले आणि ज्यांत सर चार्ल्स मॅलेट टिपूविरुद्ध दोस्तांचा झालेला तहनामा पेशव्यांपुढे ठेवीत असल्याचे दाखविले आहे तें चित्र ता. १ जून १७९० रोजी गणेश रंगमहालांत झालेल्या दरबाराचे आहे.^५ नाचाचाही दिवाणखाना तोच अशी कल्पना होते. याशिवाय अनेकांच्या अनेक वेळां भेटी झाल्या त्या केवळ याच दोन दिवाणखान्यांत झाल्या असतील असें नाही. खाशाच्या दिवाणखान्यांत सुद्धा झाल्या असण्याचा संभव आहे.

कांहीं वास्तु अशा आहेत कीं त्या कोठें होया त्याची नीट कल्पना येत नाहीं. उ. तिरंदाजीचा दिवाणखाना कोठें होता ? तो मध्यल्या चौकाच्या दुसऱ्या मजल्यावर तर नसेल ? मराठी साम्राज्याच्या चालकांना खजिना व मूल्यवान पदार्थ ठेवण्यासाठी भक्तम तळघराची जरुरी भासली नसेल कां ? मग तें कोठें होते ? बंगला उत्तम केला सबव सुतार व गवंडी यांस ५९० रु. ता. १४ आगस्ट इ. १७४५ रोजी दिले तो कोठें होता^६ ? हमामखान्याकडील लोकांस ता. ९ आकटोबर इ. १७६० रोजी मिठाई वाटली तो हमामखाना कोठें होता ?^७

-
१. पूना इन बायगॉन डेज पृ. ८. २. पेद खंड ३२ ले. ४८.
 ३. पेद खंड १८ ले. ५६. ४. इतिहास संग्रह, ऐतिहासिक टिपणे भाग ६ पृ. ५३-५४.
 ५. पूना इन बायगॉन डेज पृ. ९-१३, ११, २०.
 ६. पेशवे रोजकिर्द रुमाल ३३ सुहूर सन ११४६ रजब २६ ची नोंद.
 ७. घडणी रुमाल २६९, सुहूर सन (११६)^१ सफर २९ ची नोंद.

असो. तर आजच्या उपलब्ध असलेल्या सामुग्रीवरून करतां येणारी शनिवार वाड्याची कल्पना येथवर रेखाटली. अधिक व सतत संशोधनाने आणखी पुष्कळ माहिती उजेढांत येण्याचा व जुन्या माहितींत फेरफार होण्याचा संभव आहे. या पुस्तकाची नवीन आवृत्ति निघण्याचा योग येईल तेव्हां अशी माहिती अवश्य वाचकांपुढे येईल अशी आशा आहे.

शनिवार वाडा सनावली

प्रस्तुत शकावलीचे स्वरूप फार मर्यादित आहे. हीत वाड्यामध्ये घडलेले लहान प्रसंग तर दिले नाहीतच; पण मोळ्या प्रसंगांचाही केवळ अप्रत्यक्ष उद्देश्य आहे. हिचा मुख्य हेतू वाड्यांतील इमारतींचा काल समजावा हा आहे. कालावरून येवढेच समजावयाचे कीं, विशिष्ट इमारत विशिष्ट काळीं निश्चित होती. त्यापूर्वी व पुढे ती किती दिवस होती हें त्यावरून किंचित् देखील अनुमित करावयाचे नाही. तसेच त्या विशिष्ट काळीं इतर अनुलिंगित इमारती नव्हत्या असेही गृहीत धरावयाचे नाही. या शकावलीमुळे मी कोणत्या साधनग्रंथांतील कोणती सामुग्री उपयोगांत आणली आहे हेही समजून येण्यासारखे आहे.

१—१—१७२१? पहिला बाजीराव पुण्यास घडफळे यांच्या वाड्यांत येऊन राहू लागला (मा. इ. सं. मंडळ इतिवृत्त इ. १८३५ पृ. ३८२; घडफळे यादी).

१९—३—१७२६ बाजीरावाने पुण्याचा अधिकारी बापूजी श्रीपत यास, पुण्यांत राहतें घर, सदर, सोपे व कोटांत कारकुनांस घरें बांधण्या-विषयीं आज्ञा केली. पण चिमाजी आपाच्या आज्ञेप्रमाणे पूर्वीच घर तयार झाले होतें (पेद खंड ३० ले. ६९).

२—१२—१७२८ मुठा नदीकाठची गढी व कोट पाढून मैदान केले आणि तेथें मुत्सदी व नातेवाईक यांस रहावयास जागा दिली (घडफळे यादी पृ. ३८२).

२०—१—१७३० मावळ वेशीजवळ शनिवार वाडा बांधावयास प्रारंभ केला (बाबारो खंड २ पृ. २०९).

१९-७-१७२० शनिवार वाड्याचें काम चालू आहे (पेद खंड ९ ले. ३)

२२-१-१७३२ रथसप्तमीस वाड्याची वास्तुशांत केली (बाबारो खंड २ पृ. २०९; पेद खंड २२ ले. ५९).

११-२-१७३२ वाड्याच्या कुसवाचें (तटाचें ?) काम चालू (रोजकिर्द रुमाल २७३); पण कांहीं दिवसांनी शाहूच्या आज्ञेवरून कुसवास तटाचें स्वरूप देणे बंद केले. फक्त चार भिंती घातल्या (भारतवर्ष पुस्तक २ अंक ८ पृ. ३६).

२३-७-१७३२ रंगभट चित्राव यांचा वाडा व आड शनिवार वाड्याच्या सीमेत सामील करून त्यांस दुसरीकडे वाडा दिला व विहीर खणण्यासाठीं पैका दिला (रोजकिर्द रु. १४).

३१-१२-३२ गावीचे व वाड्याचे दरवाजे उमे केले. रंगाचें काम चालू. आप्याच्या खोलीबाहेरील गिलावा केला. दिवाणखान्याजवळच्या बांजीरावाच्या निजावयाच्या खोलीस तक्तपोशी केली. पुढील भिंतीचें काम चालू. रहाटाचा हौद व बंगल्याच्या भिंती यांचें काम सुरु होणार. नदी जवळच्या भुडकीचें, वाड्याजवळच्या विहीरीचें व कुसवाचें काम चालू. नवीन घराचे पाये खणून दगडी पाये घालणार (पेद खंड ३० ले. २८१).

१६-२-१७३३ बाजीरावाच्या निजावयाच्या दोन खोल्या, कारंजे, गिलावा, तखलपोशी, यांसह नवीन घराचे पाये, पुढील दरवाज्याच्या वरचा मजला, दिवाणखान्याजवळचे राहाटाच्या बंगल्याच्या चारी भिंती, बाबूजी नाइकाकडील गावकुसू, हीं कामे तयार झालीं. दिवाण-खान्यास रंग लावला व वेलपत्तीचें काम, भुडकीस पाट, विहीर फोडणे, हीं कामे चालू (पेद खंड ९ ले. ४).

२८-६-१७३५ शिवाजीच्या लाल महालाचा जीर्णोद्धार करतांना वाड्याच्या सुतानें दोरी धरून प्राची साधिली (पेद खंड ९ ले. ६२).

३१-१-१७३६ पुण्याच्या कोटाचें काम चालू (पेद खंड २२ ले. ११२).

१-२-१७३६ नवीन दिवाणखान्याचा प्रवेश समारंभ (राजवाडे खंड २ पृ. ७३).

२०-७-१७४५ बंगल्याच्या पूर्वेकडील उजव्या हातच्या हौदाचें काम संपलेंच. खजिन्यास चार थर बसले. लवकरच भुईबरोबर येईल. महादाजीपंत

पुरंदरे यांचा दिवाणखानाही लवकरच तयार होईल. पूर्वेची जुनी पागा मोडून तेथेच नवीन दुहेरी पागा बांधणे लवकरच सपेल (पेद खंड १८ ले. १८२).

नाचाचा दिवाणखाना, हौद आणि थोरल्या दिवाणखान्यापुढील चौसोपी यांचें काम चालू (पेद खंड ९ ले. २९).

चार दिवाळी (तटास?)चा दगडी पाया व ताईची विहीर यांचें काम चालू. बंगल्याच्या दुसऱ्या खणा (मजल्या ?) मधील छताचें काम चालू. तख्ते बसविले, दासे तयार झाले, फुले व दांडे जडविण्याचें काम सुरु (पेद खंड १८ ले. १८१).

१४-८-१७४५ बंगल्याचें काम या पूर्वीच संपले (रोजकिर्द रु. ३३).

२४-२-१७४७ बंगल्याची बास्तुशांत (ऐतिहासिक पत्रव्यवहार ले. ६६).

१०-१०-१७४७ सदाशिवराव भाऊच्या रंगमहालापुढे कारंजाचा हौद असा उल्लेख (पेद खंड ४५ ले. ९०). हा हजारी कारंजाजवळ होता असाही उल्लेख (मराठी दसर रुमाल २ पृ. १०१).

? - ? - १७५२ उत्तरेच्या दिल्ली दरवाजाचें काम सुरु करून संपविले (घडफळे यादी पृ. ३८५).

२५, २६-१०-१७५३ आरसे महालांत मोहोळ लागले व आसपास दुबड बसत असे म्हणून कांहीं विधान केले. ता. १ नोव्हेंबरला शांति केली (राजवाडे खंड ६ पृ. ९७).

९-११-१७५३ वाड्याच्या पूर्वेकडील ब्राह्मणांची घरे उठविण्यावृद्धल ताकीद केली (राजवाडे खंड ६, पृ. ९८).

१-११-१७५४ दिवाणखान्यासाठी दोनशे तुळया आणण्याची व्यवस्था केली (रोजकिर्द रुमाल ५१).

७-११-१७५४ शनिवार वाड्याच्या दिल्ली दरवाजापुढे विनायकभट विन गदाधरभट ढेकणे व त्याचे तीन बंधु यांचा वाडा होता. त्यामुळे वाड्यापुढे अडचण होऊ लागली; म्हणून त्यांचा वाडा सरकारांत घेऊन त्यावृद्धल त्यांना दुसरीकडे जागा व नुकसानभरपाई देण्याची व्यवस्था केली व प्रकरण निकालांत काढले (बाबारो खंड २ पृ. २१६).

१३-११-१७५४ आरसे महालांत अनुष्ठान (रोजकिर्द रुमाल ५१).

२५-१०-१७५७ सयाजी माली रंगमहालांतील श्वाडांची जोपासना करतो
असा उल्लेख (घडणी रुमाल २६९).

९-१०-१७६० सोमनाजी पवार गवंडी याजमार्फत हमामखान्याकडील
लोकांस मिठाई वाटली (घडणी रुमाल २६९).

सातखणी इमारत बांधून नाचाचा दिवाणखाना केला. तेथेच
गणपतीचा उत्सव करीत. वाड्यास चिरेबंदी बुरुज व दरवाजा (कोट
व दिल्ही दरवाजा) घालून त्यावर नगारखाना ठेविला (पुरंदरे दसर
भाग ३ पृ. ११५, ११६).

१५-४-१७६४ वाड्याभोवर्ती कोणीही मोळ्या इमारती बांधू नये, केवळ
छपरे बांधून रहावें अशी थोरल्या माधवरावानें आज्ञा केली (पेद
खंड ३९ ले. २६).

१७-१-१७९१ मातुश्री बाईसाहेबांचे (गोपिकाबाईचे) रंगमहालाचा
उल्लेख (पेद खड ३२ ले. १३०).

१७-२-१७६९ मातुश्री आई साहेबांच्या कुणविर्णीसाठीं वाड्याजवळ घरे
बांधण्याविषयीं सूचना (पेद खड ३२ ले. १३१).

३०-८-१७७३ खिडकी-दिल्हीचा मोठा दरवाजा करण्याचें काम चालू
(पुरंदरे दसर भाग ३, पृ. १२४).

१७७९ चार दरवाजे (नांवांसह). नऊ बुरुज (एकाचें नांव), नाचाचा
दिवाणखाना (दुमजली), गोशाळा, आरसे महाल, नारायणरावाचे देव-
घर, जुन्या आरसे महालाचा दिवाणखाना (दुमजली), गोदूबाईची खोली
व तीजवळचा चौक, थोरला बंगला, दिवाणखान्याचा बोळ, कोठी,
काकूबाईकडील देवडी, पांगोकडील दरवाजा, जिनसखाना, दादा-
साहेबांचा दिवाणखाना (दुमजली, कारंजे, मार्गील चौक, देवडी),
चोपदारांची देवडी, पहिल्या बाजीरावाचा दिवाणखाना, हौदाचा
चौक (पहिला मजला—हौद, थोरले देवघर, तोत्याची खोली, दादा-
साहेबांचे देवघर, रावसाहेबांचे—थोरल्या माधवरावाचे—देवघर,
जाळीची खोली. दुसरा मजला—मुदपाक कोठी, काकूबाईची देवडी,
गंगाबाईचे देवघर, भाजीची खोली, पुस्तकशाला), माजघर, मधला
चौक (पहिला मजला—जवाहिरखाना, जामदारखाना, जुन्या बारगिरांची

सदर, शस्त्रागार, दसर व सदर यांचे चाफेखण, दुसरा मजला, गच्छी), बाहेरील चौक व त्याची सदर, कवठीजवळचा दरवाजा, जमेचा जामदारखाना व त्याची सदर (दुमजली), दिवाणखान्याची देवडी, दिवाणखाना व दक्षिणेची देवडी, रंगमहालाची देवडी, पागेकडील पायऱ्यांची वाट, पागेकडील दिवाणखाना; दुसरा मजला—तोत्याचे खांबांचा बंगला, जिन्यावरील दिवाणखान्यांत जावयाची वाट, दिवाणखाना, निजावयाची खोली, मुदपाक कोठीकडे जावयाची वाट, खाशाची खोली, चौकी—पलंग व पोशाकाची जागा), पागा, खर्चांचा व स्वारीचा जामदारखाना, वैद्यखाना, जिरातखाना, स्वारी मुदबख कोठी, ताई साठीची खोली, नळाचा खजिना, यांचा उल्लेख. (डेक्न कॉलेज पारसनीस म्यूझियम रुमाल ४७ फाईल १६).

७-६-१७८१ हजारी कारंजे व त्याजवळ पश्चिमेचा दिवाणखाना, पूर्वेचा खासा दिवाणखाना, व खासा खोली, तिरंदाजीचा दिवाणखाना यांचा उल्लेख (सदर).

१५-६-१७८१ } जवळ जवळ वरच्या प्रमाणे; पण खासा खोलीचा
२०-६-१७८१ } अनुलेख; चाफेखण आणि दिल्ही व गणेश दरवाजे
१६-१०-१७८१ } यांचे अधिक उल्लेख (सदर; इतिहाससंग्रह—जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी भाग २ पृ. ३७).

७-३-१७८६ सर चार्ल्स मॅलेझ व सवाई माघवराव यांची तिरंदाजीच्या दिवाखान्यांत भेट व घागेचा बुरुज यांचा उल्लेख (इतिहाससंग्रह—ऐतिहासिक टिप्पणे भाग ६, पृ. ५३, ५४)

२८-६-१७८६ सातखणी बंगल्याचा तिसरा मजला, जवळ ब्रकुळीचे झाड, सगुणावाईची जागा व फरस यांचे उल्लेख (सदर भाग १, पृ. ९०)

१२-११-१७८६ बाहेरचा चौक, आंतील चौक, सदर, कवठीचा दरवाजा, जमेचा जामदारखाना, पागा, पागेपुढील बंगल्याजवळचा दरवाजा, दाप्तरखाना स्वारी कर्नाटक, जिनसखाना व त्यावरील गच्छी, गणपतीचा दिवाणखाना, रत्नशाला व तिजजवळचा कारखाना, येकवेर्जी दसर असे उल्लेख (डेक्न कॉलेज पारसनीस म्यूझियम रुमाल ४७, फाईल १६)

१-११-१७८८ दोन वर्षे खपून फडाचा व जवाहिरखान्याचा (मधला) चौक पाढून नवा केला. हौदाच्या (आंतल्या) चौकाचा उत्तरेकडील सोपा व त्या पलीकडचे माजघर, त्यावरील आरसेमहाल यांची दुरुस्ती केली (घडफळे यादी पृ. ३९१; मराठी दसर रुमाल २ पृ. ११७).
७-६-१७९१ सातमजली कलसी बंगला व कोठी जळतात (घडफळे यादी पृ. ३९१).

११-४-१७९३ चाफेखण, तिरंदाजीचा दिवाणखाना, गणपतीचा रंग-महाल, आरसेमहाल, हजारी कारंजाजवळ दिवाणखाना, बाजीरावाचा दिवाणखाना, दिल्ली, खिडकी, गणेश दरवाजे, थोरली अलंग (पूर्वेकडे) असे उल्लेख (डेक्कन कॉलेज पारसनीस म्यूझियम रुमाल ४७ फाइल १६).

२४-१०-१७९५ सवाई माधवरावाने गणपतीचे दिवाणखान्याचे दुसरे मजल्यावरून दक्षिणेकडे कारंजाचे हौदांत उडी टाकली (मराठी दसर रुमाल २, पृ. १२८; श्री. वा. वा. खरे-खंड ९ ले. ३६४४; अप्रसिद्ध शकावली).

४-४-१८०८ जवाहिरखान्यास आग. कांर्ही तसविरा व आरसे यांचा नाश. रुमाल भिजले. वंबांच्या साह्याने आग विजविली (पेद खंड ३२ ले. २१४-२२३).

२५, २६-२-१८१२ सातखणी, कोठी व बाजीरावाने बांधलेला अस्मानी महाल या इमारती आग लागून जळाल्या (घडफळे यादी पृ. ३९२; पुणे-जमाव दसर रुमाल १७०).

१०-९-१८१३ नव्या दिवाणखान्यास आग लागली (पुणे-जमाव दप्तर रुमाल १७०).

१७-११-१८१७ शनिवार वाड्यावर इंग्रजाचे निशाण, रॉबर्ट्सन वाडा ताब्यांत घेऊन तेथें राहतो (घडफळे यादी पृ. ३९३).

?-? -१८२१ वाड्याचे तुरंगांत रूपांतर.

३०-६-१८२५ विशेष हिवर, मुख्य इमारतीच्या पहिल्या मजल्यावर तुरंग, दुसऱ्यावर दवाखाना व इस्पितळ आणि तिसऱ्यावर वेड्यांचे इस्पितळ असल्याचे सांगतो (ए नेरेटिव्ह. खंड २, पृ. २०८).

२१-२-१८२८ शनिवार वाड्यास आग; सर्व इमारती जळाल्या. फक्त नगारखाना, नानासाहेबाचा (जुना) आरसे महाल व इतर किरकोळ इमारती राहिल्या (घडफले यादी पृ. ३९६).

संदर्भ ग्रंथ व त्यांचे संक्षेप

आसइ अॅरि=आर्किओलॉजिकल सर्वें ऑफ इंडिया, अन्युअल रिपोर्ट्स, इ. १९१९-२० ते इ. १९३६-३७.

इतिहाससंग्रह—रा. ब. द. वा. पारसनीस—मुंबई, इ. १९०८-१९१६, ईस्ट इंडिया गेझेटियर ऑफ हिंदुस्तान—डब्ल्यू. हॅमिल्टन—प्रथमावृत्ति, लंडन, इ. १८१५, द्वितीयावृत्ति, लंडन, इ. १८२८.

ए नॉरेटिव्ह. = ए नॉरेटिव्ह ऑफ ए जर्नी थ्रू दि अपर प्रोविन्सेस ऑफ इंडिया—राइट रेव्हरंड रेजिनॉल्ड हिवर-२ खंड, लंडन, इ. १८२८.

ए हिस्टोरिकल नोट ऑन शनिवार पॅलेस—आसइ वेस्टर्न सर्कल, पुणे—इ. १९२१.

ऐतिहासिक लेखसंग्रह—कै. वा. वा. खरे—मिरज, इ. १८९७-१९२२. घडणी दसर, पुणे—अप्रसिद्ध, एलिएनेशन ऑफिस, पुणे जमाव दसर, पुणे—

जर्नल ऑफ रेसिडेन्स इन इंडिया—मेरिथा ग्रॅहम—एंडिवरो, इ. १८१२. घडफले यादी=भा. इ. सं. मंडळ इतिवृत्त श. १८३५, पुणे

पा. भ्यू. = पारसनीस भूक्षियम—डेक्न कॉलेज, पुणे, अप्रसिद्ध (रु. ४७ फाइल १६).

पुणे गेझेटियर खंड ३—मुंबई, इ. १८८५.

पुरंदरे दसर, भाग ३—श्री. कृ. वा. पुरंदरे—पुणे, इ. १९३४.

पूना इन बायगोन डेज—रा. ब. द. वा. पारसनीस—मुंबई, इ. १९२२.

पेद=पेशवे दसर= पेशवे दसरांतून निवडलेले कागद—मुंबई सरकार—मुंबई, इ. १९३०-३४ खंड ९, १८, २२, ३०, ३२, ३९, ४१, ४५.

पेशवे रोजकिंद—अप्रसिद्ध, एलिएनेशन ऑफिस, पुणे.

वाजारो=वाळाजी वाजीराव पेशवे यांची रोजनिशी, खंड २-रा. व. ग. चिं. वाड व श्री. द. बा. पारसनीस—मुंबई, इ. १९०६.

भा. इ. सं. मंडळ-इतिवृत्ते श. १८३४ व श. १८३५; त्रैमासिक वर्ष ६, पुणे, इ. १९२५-२६.

भारत वर्ष-श्री. ह. ना. आपटे व श्री. द. बा. पारसनीस-पुणे, इ. १८९८-१९००.

मराठी दसर, रुमाल २-श्री. वि. ल. भावे-मुंबई, इ. १९२२.

राजवाडे=मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधने खंड २, ६ व १४-कै. वि. का. राजवाडे-कोल्हापूर, इ. १९०० व १९०६.

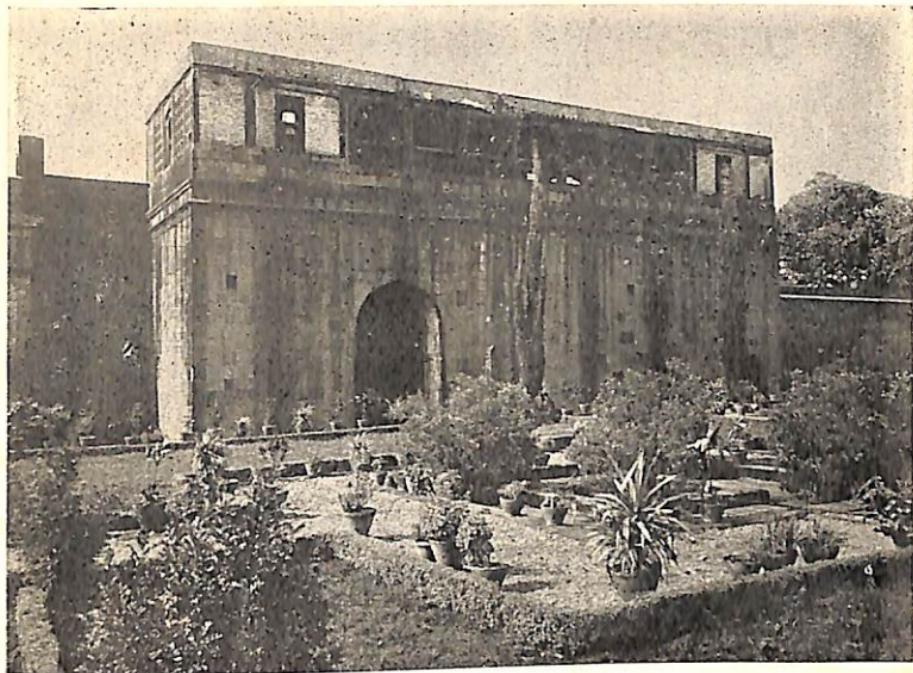
शनवार वाडा—श्री. का. श्री. गुते-पुणे, इ. १९४१.

शाहू रोजनिशी=श्रीछत्रपति शाहू महाराज यांची रोजनिशी-रा. व. ग. चिं. वाड व श्री. द. बा. पारसनीस-पुणे, इ. ?

आराखञ्चांतील अंकांचा खुलासा

१ चिरेवंदी बुरुज	१५	जिना
२ ईशान्य	१६	"
३ पूर्व	१७	"
४ आग्नेय	१८	"
५ दक्षिण	१९	"
६ नैऋत्य	२०	"
७ पागेचा	२१	"
८ तोफेचा	२२	"
९ चिरेवंदी	२२ए	"
१० दिल्ही दरवाजा	२३	दिल्ही दरवाजा-देवडी
११ अली बहादुर-मस्तानी दरवाजा	२४	नगारखाना
१२ खिडकी-दिंडी-कवठी दरवाजा	२५	बाहेरील चौक-हौद
१३ गणेश दरवाजा	२६	" " "
१४ नाटकशाळा-दक्षिण-	२७	बाहेरील चौक
जांभुळ-नारायण दरवाजा	२८	मधला-फडाचा चौक

२९	मधला चौक—देवडी	५६	दुमजली सोपा
३०	" " "	५७	चुनेगच्ची हौद
३१	भले लोक बसण्याची जागा	५८	जुना आरसे महाल
३२	" " "	५९	कुशाग्रा हैवतसिंगाची जागा
३३	चाफेखण—फडाची सदर	६०	सुंदर चौसोपी
३४	चाफेखण—गादीची जागा	६१	अनिर्णीत अवशेष
३५	दसराची कचेरी	६२	गोदूबाई चौक, स्नानाची जागा
३६	जवाहिरखाना इत्यादि	६३	अमृतराव साहेबाचा दिवाणखाना
३७	मधला चौक—ओटी	६४	पाण्याचा खजिना
३८	मधला व आंतला चौक यांची समाईक भिंत	६५	पायखाने, टाक्या, तुलसीवृद्धावन
३९	आंतला चौक—माजघर	६६	दुवई सोपा
४०	आंतला चौक	६७	मोठा हौद
४१	आंतला चौक—पुष्करणी	६८	नोकरांचे सोपे
४२	आंतला चौक—पंकीचा सोपा	६९	अष्टकोनी विहीर
४३	गौरीचा महाल	७०	रहाटाचा हौद व बंगला
४४	मोकळी जागा—बाग ?	७१	दादासाहेबांचा बदामी
४५	खासे नोकर—निवास	७२	बंगला—कारंजे
४६	अली बहादुर—जागा	७३	स्नानसंध्यास्थान
४७	गोशाळा	७४	थोरल्या माधवरावाचे निवासस्थान
४८	चिमणबाग	७५	भाऊसाहेबांचे निवासस्थान
४९	थोरल्या रायाचा जुना दिवाण-	७६	हजारी कारंजे
५०	पांच ओवऱ्या [खाना	७७	दिवाणखाना
५१	नाचाचा दिवाणखाना—गणेश रंगमहाल	७८	बोडी फिरविण्याची जागा
५२	आठ कारंजाचा हौद	७९	थोरला दिवाणखाना
५३	बकुलीचा चौक	८०	कवटीचे शाड
५४	होमशाळा	८१	पागेचा दिवाणखाना
५५	नारायणसावाची स्नानदेवयृहें हू.	८२	हस्तिशाळा व अश्वशाळा

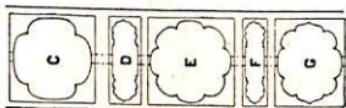
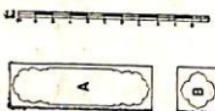
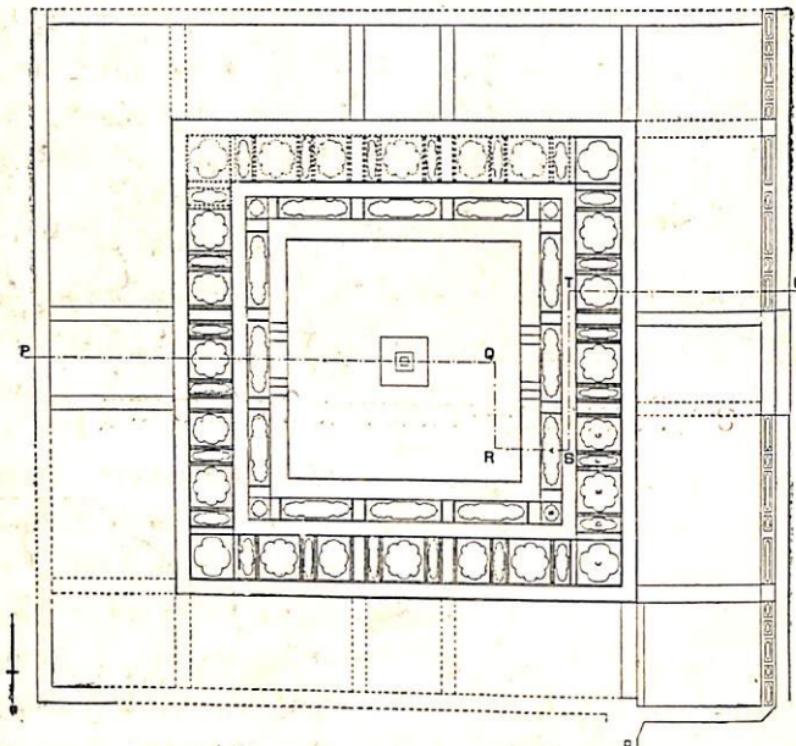

४ शनिवार वाडा—नगरखान्याची आंतील बाजू

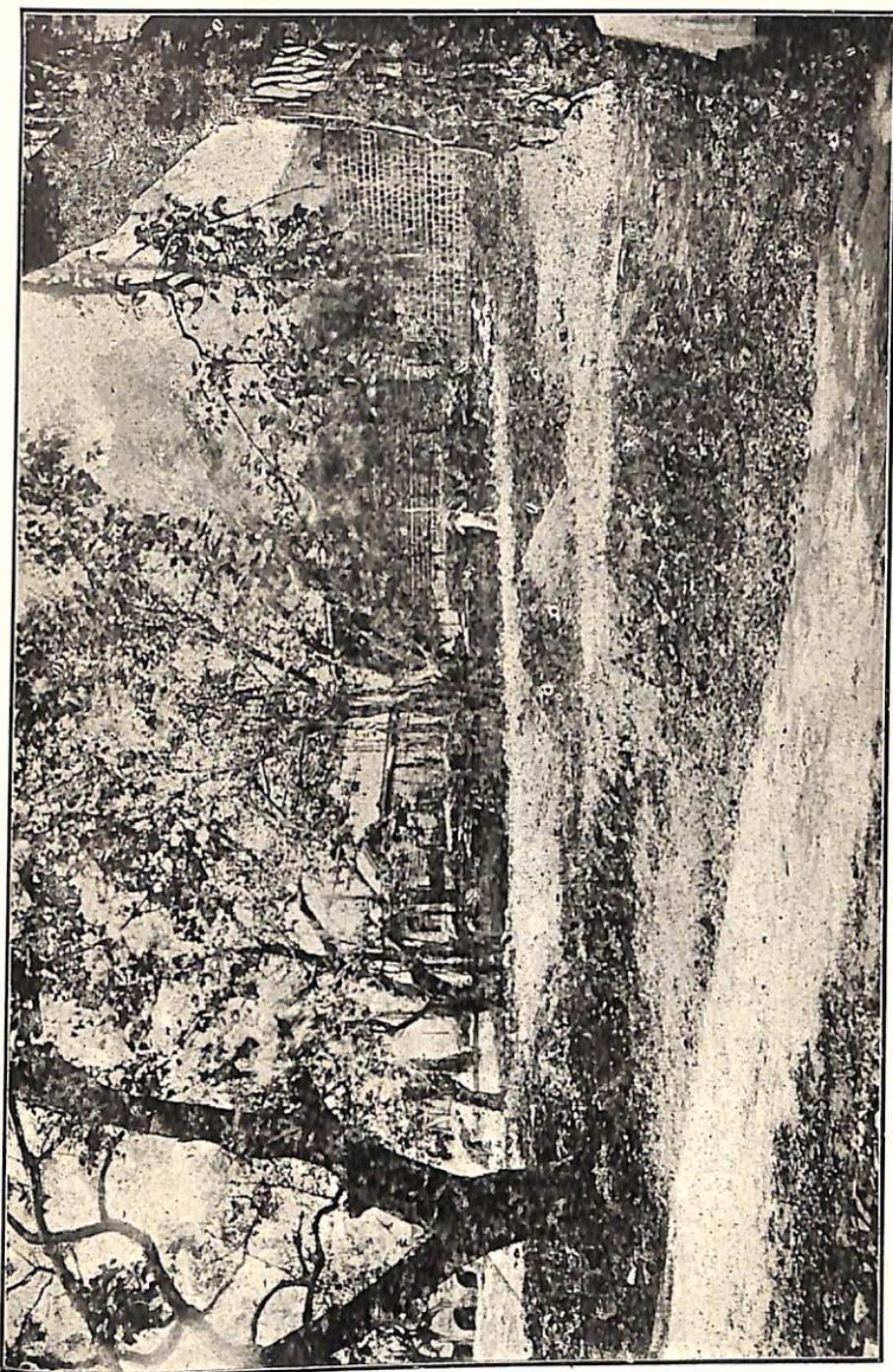
५ शनिवार वाडा—हजारी कारंजे

SECTION

६ शनिवार वाडा—चिमण वाग—आराखडा व छेद

७ शानिवार वाडा—सफाई पूर्याची दृश्यस्था

८ पहिले बाजीराव—शनिवार वाढ्याचे संयोजक

आपणास जे अवशेष दिसत आहेत ते सतत डागडुजी करीत राहून जतन केले पाहिजेत; येवढेच नव्हे तर सफाई, आवश्यक तें उत्खनन व शक्य तें संशोधन करून या अवशेषांची स्पष्टतम कल्पना आणून दिली पाहिजे. महाराष्ट्रांत अगोदर अवशेषांचा दुष्काळ; त्यांतून शनिवार वाड्याशीं सुमारे शंभर वर्षीतील हजारों कृति व व्यक्ति यांच्या स्मृति निगडित आहेत. अशा स्थितीत त्याचा अन्यथा उपयोग व्हावा हें ठीक नव्हे. पाश्चात्य राष्ट्रांतील जे अनेक सद्गुण आम्हांस घ्यावयाचे आहेत त्यांत गतकालीन इतिहासाचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास आणि अवशेषांचे पायाशुद्ध संरक्षण हे अवश्य समाविष्ट आहेत. अवशेषांकडे पाहण्याची दृष्टि पक्षातीत असावी. उपयुक्ततत्त्वाद, भावना इत्यादीना सदस्त्रिवेक व तारतम्य यांची वेसण घातली पाहिजे.

हें पुस्तक लहानसे असले, तरी तेवढ्यासाठीही मी कसे व किती प्रयत्न केले हें प्रस्तावनेत सांगितले आहे. त्यामुळे निवेदनांत सांगण्यासारखे कांहीं राहिले नाहीं. तेव्हां येथे फक्त आभारनिर्देश करतों.

कौ. रावबहादुर का. ना. दीक्षित, भूतपूर्व डायरेक्टर जनरल ऑफ आर्कि-ऑलॉजी इन इंडिया यांच्या सूचनेवरून व प्रोत्साहनामुळे हें पुस्तक तयार झाले आणि सांप्रतचे डायरेक्टर जनरल डॉ. चक्रवर्ती यांनी हें पुस्तक आपल्या खात्यांतील ब्लॉक (क्र. २, ७) व फोटो (क्र. १ ते ७) यांसह प्रकाशित करण्यास परवानगी दिली. म्हणून आभारांतील अग्रमान त्यांजकडे जातो. वेस्टर्न सर्कलचे माजी व आजी सुपरिंटेंडन्ट श्री. म. न. देशपांडे आणि त्यांच्या कचेरींतील नोकरवर्ग यांनी सर्व प्रकारची मदत दिल्याबद्दल त्यांचाही मी आभारी आहे. एलिएनेशन ऑफिस व डेवकन कॉलेजपैकीं पारसंनीस म्यूझियम यांमधील कागदपत्रांचा उपयोग करून दिल्याबद्दल तेथील अधिकाऱ्यांचेही मी आभार मानतों. इतिहासाचार्य कौ. द. वि. आपटे आणि माझे मित्र डॉ. मो. ग. दीक्षित श्री. य. न. केळकर व श्री. शं. ना. जोशी यांनी त्यांना आढळलेले उल्लेख, माझ्या निर्दर्शनास आणले व मजबूरोवर त्यांविषयीं चर्चा केली. भारत इतिहास संशोधक मंडळानें क्र. ६ व ८ हे ब्लॉक आणि सहयाद्रीचे सपादक श्री. दि. वि. काळे यांनी क्र. १ चा ब्लॉक छापण्यासाठीं दिले, श्री. वि. सि. चितळे प्रकाशक बनले. म्हणून त्यांबद्दलही आभार व्यक्त करतों.

नारळी पौणिमा श. १८७१

ग. ह. खेर

मुद्रक—ज. ग. जोशी, जनार्दन सदाशिव लि. प्रेस, ३९४ सदाशिव, पुणे २ वि. ह. बर्वे, आर्यभूषण प्रेस, पुणे ४ व ज. वा. भावे, मौक्तिक मुद्रणालय, पुणे २

प्रकाशक—वि. सि. चितळे, ३६९ शनिवार, पुणे २.

माझी साहित्यसेवा

- १,२ शिवकालीन पत्रसारसंग्रह खंड (१ व २) अंशतः - इ. स. १९३० - मू. ७ रु.
 ३ मंडळांतील नाणी - इ. स. १९३३ - मू. १ रु.
- ४,५ शिवचरित्रसाहित्य खंड ३ (अंशतः) व ६ (पूर्णतः)
 - इ. स. १९३०, ३७ - मू. ३ व १।। रु.
- ६-८ ऐतिहासिक फार्सी साहित्य खंड १ ते ३
 - इ. स. १९३४, ३७, ३९ - मू. प्रत्येकीं १।। रु.
- ९-११ दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाचीं साधने खंड १ व २, ३ रा चालू
 - इ. स. १९३०, ३४ - मू. १।। व २ रु.
- १२,१३ शिवचरित्रवृत्तसंग्रह खंड २ व ३ (फार्सी साधनांचे अनुवाद)
 - इ. स. १९३९, ४१ - मू. प्रत्येकीं १।। रु.
- १४,१५ हिंगणे दफ्तर खंड १ व २ - इ. स. १९४४, ४७ - मू. प्रत्येकीं ३ रु.
 १६ भोर संस्थान ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालयप्रदर्शिका - इ. स. १९३५ - मू. ८ आ.
- १७ भोर संस्थान ऐतिहासिक स्थलदर्शन
 १८ ऐतिहासिक आख्यायिका - इ. स. १९४५ - मू. ८ आ.
- १९ पंढरपूरचा विठोवा
 २० लाठी शिक्षक भाग १ - " १९४४ - मू. ४ आ.
- २१ श्रीक्षेत्र आलंदी
 २२ श्रीविठ्ठल आणि पंढरपूर - " १९२८ - मू. २ आ.
- २३ मूर्तिविज्ञान
 २४ संशोधकाचा मित्र (मुद्रण चालू)
 २५ Simhagadh - " १९३१ - मू. २ आ.
- २६ तुलादानविधि
 २७ सिंहगढ - " १९३८ - मू. ८ आ.
- २८ शनिवार वाडा
 २९ A Guide to Shanivara Palace, Poona (अप्रकाशित)
- ३० भारतांतील प्रदर्शनगृहे व उत्खननकेंद्रे
 १९५ इंग्रजी-मराठी (५४+१४१) लेख.